

Δημοσθένης Στρατηγόπουλος

ΕΝΤΥΠΕΣ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΑΓΙΩΝ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΝΤΟΡΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ

Ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία – Εἰσαγωγή
ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ια΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ιγ΄

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

μα΄

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

με΄

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ

1-365

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

367-396

Ἑρχῶν τῶν κανόνων 369 ~

Ἀγίων 385 ~ Ὑμνογράφων 393

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ 1986 κυκλοφόρησε τὸ μνημειῶδες corpus τῆς Ντόρης Παπαστράτου στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται τὰ ὀρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ χαράχθηκαν καὶ τυπώθηκαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17^{ου} ὡς τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα.¹ Μὲ μόχθο, ἐπιμονὴ καὶ μεθοδικότητα μελέτησε ἓνα ταπεινὸ, εὐτελὲς καὶ παραμελημένο ὑλικό, ἀποκαλύπτοντας τὸν ἄγνωστο κόσμον τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς χαρακτηριστικῆς, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τὶς ἀπαρχές καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς χαρακτηριστικῆς.² Συγχρόνως κατάρτισε τὴν πληρέστερη ὡς σήμερα συλλογὴ πρωτότυπων ἐλληνικῶν θρησκευτικῶν χαρακτηριστικῶν. Ἡ συλλογὴ, μετὰ τὴν ἀποδημία της (1987), δωρήθηκε τὸ 1994 στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης.³

Ἄν τὸ corpus τῶν θρησκευτικῶν χαρακτηριστικῶν ἀποτελεῖ ἓνα κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, παραδίδει συγχρόνως ἀπλόχερα ἓνα πρωτογενὲς ὑλικό γιὰ τὴν ἔρευνα πολυσήμαντων πτυχῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κατάρκτησης. Ἡ θεματολογία τῶν «χάρτινων εἰκόνων», ὅπως πολλὲς φορὲς χαρακτηρίζονται, ἐκτείνεται στὴν ἀπεικόνιση ἱερῶν προσώπων (τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, ἁγίων), στὴν ἀποτύπωση σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίον καὶ τὰ

¹ Ντόρη Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες. Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικά, 1665-1899*, τ. I-II, Ἀθήνα 1986 (ἐφεξῆς Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I-II).

² Ὁ θετικὸς ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν ἐκδόση ἀντανακλᾶται στὰ δημοσιεύματα τοῦ ἡμερήσιου καὶ περιοδικοῦ τύπου τῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου βλ. ἐιδικότερα, Ὁλγα Γκράτσιου, «Ἀπὸ τίς μεταβυζαντινὲς εἰκόνες στίς ἀπαρχές τῆς νεοελληνικῆς χαρακτηριστικῆς», *Τὰ Ἱστορικά* 4/7 (Δεκέμβριος 1987) 231-236 (βιβλιοκρισία)· Μ. Κατζιδάκης, «Χάρτινες εἰκόνες. Τὸ βιβλίο που ἀνασταίνει τὴν ταπεινὴ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία», *Αντί τχ.* 346 (8 Μαΐου 1987) 52-53· Α. Εὔδης, «Χάρτινες εἰκόνες. Φορεῖς τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας», ὁ.π., 54-55.

³ Τμήματα τῆς συλλογῆς παρουσιάσθηκαν σὲ πολλὲς ἐκθέσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ στάθηκαν ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ὁργάνωση ἐπιστημονικῆς συνάντησης στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1995 (*Μεταβυζαντινὰ χαρακτηριστικά. Πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς ἡμερίδας, Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, 10 Νοεμβρίου 1995, [Θεσσαλονίκη] 1999*).

θαύματά τους, στή σχηματική πανοραμική ἀναπαράσταση ἀρχιτεκτονικῶν συγκροτημάτων μοναστηριῶν, ἢ ἄλλων προσκυνηματικῶν τόπων. Ὅλα ἀποτελοῦν μέσα συναισθηματικῆς καὶ πνευματικῆς πρόσδεσης τοῦ πιστοῦ μὲ τὸ ἱερὸ πρόσωπο ἀλλὰ κυρίως μὲ τὸν ἱερὸ τόπο (μονή, ναὸ ἢ ἄλλο προσκύνημα) ποὺ εἶναι ἀφιερωμένος στή λατρεία του. Ἔτσι, δωρίζονται στὸν προσκυνητὴ ὡς «εὐλογία» καὶ ἀνάμνηση γιὰ τὸ προσκύνημα ἀλλὰ καὶ ὡς εὐχαριστία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀρωγή του, ἢ διανεμόνται ἀπὸ τοὺς «ταξιδιῶτες» μοναχοὺς ποὺ περιοδεύουν στίς πόλεις καὶ στὰ χωριὰ τῆς ὀρθόδοξης «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» διενεργώντας τὴ ζητεία, ὡς ὑπόμνηση ὀφειλόμενου χρέους, ὅχι πάντα κατὰ κανόνα προσκυνηματικοῦ, πρὸς τὸν ἅγιο καὶ τὸ ἱδρυμά του. Εἶδος εὐτελὲς καὶ μικροῦ κόστους, κατάλληλο γιὰ μαζικὴ διάθεση, μὲ ἐντυπωσιακὸ εὖρος διακίνησης στίς ἐσχατιὲς τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά της, εἶναι ἐξίσου ἀποτελεσματικὸ μὲ τὰ προσκυνητάρια, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται γιὰ τὶς μεγάλες ὀρθόδοξες μονὲς κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα, στή διέγερση τῆς εὐσέβειας τῶν πιστῶν γιὰ τὰ σεβάσματά τους.⁴

⁴ Στὸ εἶδος αὐτὸ τῶν βιβλίων καταγράφεται ἡ ἱερὴ ἱστορία καὶ οἱ παραδόσεις τοῦ προσκυνηματικοῦ τόπου καὶ περιγράφονται τὰ σεβάσματά του (θαυματουργές εἰκόνες, ἅγια λείψανα). Μιὰ συστηματικὴ βιβλιογραφία ἢ μελέτη γιὰ τὰ ἐντυπα προσκυνητάρια (ἢ περιγραφές) παραμένει ἀκόμη αἰτούμενο τῆς ἐρευνας. Περισσότερο γνωστὰ εἶναι τὰ προσκυνητάρια γιὰ τοὺς ἁγίους τόπους τῆς Παλαιστίνης. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ καὶ πρώιμα μεταβυζαντινὰ προσκυνητάρια, πολλές φορές εἰκονογραφημένα, ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ χειρόγραφη μορφή βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Külzer, *Peregrinatio graeca in Terram Sanctam*, Φραγκφούρτη 1984· Σ. Καδᾶς, *Εἰκονογραφημένα προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων Τόπων* (τέσσερα ἑλληνικά χειρόγραφα 17^{ου}-18^{ου} αἰ.), Θεσσαλονίκη 1984· ὁ ἴδιος, *Προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων Τόπων. Λέκα ἑλληνικά χειρόγραφα 16^{ου}-18^{ου} αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1986· ὁ ἴδιος, *Οἱ Ἅγιοι Τόποι: Εἰκονογραφημένα Προσκυνητάρια 17^{ου}-18^{ου} αἰ.*, Ἀθήνα 1998. — Τὰ ἐντυπα προσκυνητάρια τῶν ἀθωνικῶν μονῶν εἶναι καταχωρημένα στὸ I. Doens, «Bibliographie de la Sainte Montagne de l'Athos», *Le millénaire de la Sainte Montagne de l'Athos*, τ. 2, Chevetogne 1964 (ἀνατύπωση αὐτοτελῶς, Ἅγιον Ὄρος 2001), 351-394 (ἑλληνικὴ βιβλιογραφία). Γιὰ τὰ σιναιτικὰ προσκυνητάρια βλ. Μ. Μανούσκαας, «Ἡ "Περιγραφή" τοῦ Σινᾶ καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996) 29-43· γιὰ τὴν Περιγραφὴ τοῦ Παϊσίου Παρὰμυθίας βλ. Σ. Κοντογιάννης, *Τοῦ ἐπισκόπου Παραμυθίας Παϊσίου, Περιγραφὴ*

Ἄν ἡ χάρτινη εἰκόνα ἀποτελεῖ ἓνα «μονόφυλλο» εἰκαστικό ἀφῆγημα τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἱεροῦ προσώπου καὶ τὸ προσκυνητάριο, ἓνα βιβλίο ποὺ ὑπομνηματίζει λεπτομερέστερα τόσο τὸν ἅγιο ὅσο καὶ τὸ καθίδρυμα μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται, ἓνα ἄλλο ἔντυπο, μὲ τὴ μορφή ταπεινοῦ στὴν ἐμφάνιση βιβλίου ἢ φυλλαδίου, ἐξασφαλίζει τὴ μνήμη καὶ τὴν τιμὴ τοῦ στὸν ἐτήσιο λειτουργικὸ κύκλο τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται γιὰ τὶς ἔντυπες ἀκολουθίες, πού, λόγῳ τοῦ συνηθέστατα ὀλιγοσέλιδου, ὀνομάσθηκαν καὶ «φυλλάδες», οἱ ὁποῖες περιέχουν τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες (εἰδικὰ θεματικὰ ὑμνολογικὰ σύνολα) ποὺ ψάλλονται κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τῶν τιμώμενων ἱερῶν προσώπων, ἢ τῆς ἀνάμνησης τῶν θαυμαστῶν γεγονότων.⁵

Οἱ φυλλάδες παραδίδουν πολύτιμη ὑμνογραφικὴ ὕλη, ποὺ συντέθηκε γιὰ νὰ καθιερώσει καὶ νὰ διαδώσει τὴν τιμὴ, σὲ μεγάλο ποσοστό, κυρίως νέων καὶ τοπικῶν ἁγίων, ὅπως εἶναι οἱ ἱδρυτὲς μεγάλων μονῶν, νεομάρτυρες, πρόσωπα μὲ ὀσιακὸ βίον, ἀλλὰ καὶ παλαιότερων ἁγίων, γνωστῶν μὲν ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, ποὺ ὅμως, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ συναξαριακῆς μνείας, πλήρεις ἀκολουθίες δὲν συμπεριλήφθηκαν στὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὰ Μηναῖα. Περιέχουν ἀκόμη εἰδικὲς ἀκολουθίες ἀφιερωμένες στὴν τιμὴ θαυματουργῶν εἰκόνων, ἰδιαίτερα τῆς Θεοτόκου, συμπληρώνοντας ἔτσι τὶς καθιερωμένες ἀκολουθίες στὸν ἐτήσιο κύκλο τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν. Ὡστόσο οἱ φυλλάδες παραδίδουν καὶ ἀκολουθίες

τοῦ ἁγίου καὶ θεοβαδίστου ὁρους Σινᾶ, Ἀθήνα 1978· γιὰ τὸ Μέγα Σπήλαιον βλ. Κ. Λάππας, «Τὰ προσκυνητάρια τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984) 80-125· γιὰ τὴ μονὴ Κύκκου βλ. Σ. Περδίκη, «Βιβλιογραφία Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 2 (1993) 463-521· Κ. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Διήγησις τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσας τοῦ Κύκκου κατὰ τὸν ἐλληνικὸ κώδικα 2313 τοῦ Βατικανοῦ*, Λευκωσία 2002, 55-60, 241-292.

⁵ Ὁ ὅρος «φυλλάδα» χρησιμοποιεῖται ἐπίσης καὶ γιὰ μιὰ κατηγορίαν λειτουργικῶν ἐντύπων πρὸς χρῆσιν τῶν κληρικῶν διαφόρων βαθμῶν γιὰ τὴν τέλεση ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, μυστηρίων κλπ. Τέτοια βιβλία εἶναι τὸ *Λειτουργικόν* (ἢ *Αἱ θεῖαι Λειτουργίαι*), τὸ *Ἀρχιερατικόν*, τὸ *Ἱερατικόν*, τὸ *Ἱεροδιακονικόν* (Ν. Τωμαδάκης, «Ἡ ἐν Ἱταλίᾳ ἐκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37, 1969-1970, 33).

ἀφιερωμένες σὲ ἁγίους πού, μολονότι ὕμνολογοῦνται στὰ Μηναῖα, εὐτύχησαν νὰ ἔχουν πολλαπλὲς ἐκδόσεις τῶν ἀκολουθιῶν τους, συχνὰ μὲ τὴν προσθήκη νέων ὕμνογραφικῶν κειμένων. Εἶναι συνήθως ἅγιοι δημοφιλεῖς καὶ καθολικὰ ἀναγνωρισμένοι (π.χ. ἅγιος Γεώργιος, ἅγιος Νικόλαος), ἢ συνδέονται ἰδιαίτερα μὲ κάποιον τόπο (π.χ. ἅγιος Δημήτριος ὁ μυροβλύτης), ἢ θεωροῦνται ὅτι παρέχουν εἰδικὴ μεσιτευτικὴ προστασία (π.χ. ἅγιος Μόδεστος, ἅγιος Χαραλάμπης). Ἐκτός ἀπὸ τὰ ὕμνολογικὰ κείμενα, σχεδὸν κατὰ κανόνα οἱ φυλλάδες περιλαμβάνουν καὶ σύντομο ἢ ἐκτενὲς συναξάριο, κείμενο ὀργανικὰ ἐνταγμένο στὸ σῶμα τῆς ἀκολουθίας μεταξὺ τῆς ἑκτῆς καὶ τῆς ἑβδόμης ὥδης τοῦ κανόνα. Συχνὰ, ἐκτενὲς Βίος τοῦ ἁγίου ἢ διήγησις γιὰ τὸ ἐορταζόμενο θαυμαστὸ γεγονὸς προτάσσεται ἢ ἐπιτάσσεται στὸ ἔντυπο τῆς ἀκολουθίας. Ἔτσι, ὕμνοι καὶ ἁγιολογικὰ ὑπομνήματα παρέχουν στοὺς μοναχοὺς, στοὺς προσκυνητές, ἀλλὰ καὶ στοὺς πιστοὺς ἀκόμη καὶ μακρινῶν οἰκισμῶν ἓνα λειτουργικὸ σύνολο γιὰ νὰ τελέσουν μιὰν ὀλοκληρωμένη ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία (συνήθως πανήγυρη) καὶ νὰ γνωρίσουν τὸν βίον, τοὺς ἄθλους καὶ τὴ θαυματουργία τοῦ ἱεροῦ προσώπου, τῆς εἰκόνας ἢ τῶν λειψάνων του.

Ἡ χρησιμότητα καὶ ἡ λειτουργικότητα τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι παράλληλη καὶ συμπληρωματικὴ καὶ ἴσως σημαντικότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ὀρθόδοξων χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν προσκυνηταρίων, ἐφόσον ἐξασφαλίζουν ἀδιαμφισβήτητὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀναγνώριση καὶ κύρος στὸ πρόσωπο, προβάλλουν τὴν ἁγιότητά του, συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐξάπλωση τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου καὶ προσδίδουν αἴγλη τόσο στὸ πρόσωπο ὅσο καὶ στὸ ἱερό του καθίδρυμα. Καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς τιμῆς αὐξάνει αὐτόματα τὴν πνευματικὴ, καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐμβέλεια τοῦ τελευταίου.

Πολὺ λίγα γνωρίζουμε ἀκόμη γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς ἀντιτύπων στοὺς ὁποίους κυκλοφόρησαν οἱ φυλλάδες. Σταχυολογώντας ἀπὸ μιὰ πρώτη συναγωγὴ τραβηγμάτων τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πού παραθέτει ὁ Φ. Ἡλιοῦ, καὶ ἐστιάζοντας σὲ βιβλία πού βρίσκονται στὴ Συλλογὴ τῆς Ντόρης Παπαστράτου, ἢ σὲ ἄλλα ἔντυπα τῆς ἴδιας κατηγορίας, πληροφοροῦμαστε ὅτι τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου τοῦ 1799 τυπώθηκε σὲ 500 ἀντίτυπα, ἢ Ἀκο-

λουθία τοῦ ἁγίου Γερασίμου τοῦ 1830 σὲ 450 τραβήγματα, ἡ Ἀκολουθία εἰς τὴν μετὰστασιν τῆς Θεοτόκου τοῦ 1836 σὲ 900 ἀντίτυπα, τὸ *Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητάριον* τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου τοῦ 1840 σὲ 3.000 ἀντίτυπα, ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος τοῦ 1846 σὲ 2.000 ἀντίτυπα.⁶ Δύο ἄλλα βιβλία, ποὺ ὅπως προαναφέρθηκε ἐντάσσονται στὸν ἴδιο κύκλο μὲ τὰ ὀρθόδοξα χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς φυλλάδες, τὸ *Προσκυνητάριον* τῆς Ἱερουσαλὴμ τοῦ Ἀρσενίου Καλοῦδης τοῦ 1661, τυπώθηκε σὲ 1.520 ἀντίτυπα καὶ τὸ *Προσκυνητάριον* τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους τοῦ Σάββα Λαυριώτου τοῦ 1780 σὲ 500 ἀντίτυπα.⁷ Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῶν χαρακτηριστικῶν δὲν βρίσκονται σὲ ἱκανοποιητικότερο ἐπίπεδο. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι οἱ ξυλογραφίες μὲ θέμα τὴν Ἀγία Αἰκατερίνη καὶ τὸ Θεοβάδιστον Ὅρος Σινᾶ ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1698 τυπώθηκαν σὲ 1.100 ἀντίτυπα τὸ καθένα, ἐνῶ ἡ ἐκδόση τῶν δύο ξυλογραφιῶν μὲ τὰ ἴδια θέματα στὰ 1707 σὲ 1.000 ἀντίτυπα τὸ καθένα.⁸ Ἡ χαλκογραφία μὲ παράσταση τῆς μονῆς Κύκκου τοῦ 1778 κυκλοφόρησε σὲ 3.000 ἀντίτυπα.⁹

Ἀκολουθίες, προσκυνητάρια καὶ ὀρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν ἐξυπηρετοῦν μόνον κοινούς στόχους καὶ ἀπευθύνονται στὸ ἴδιο κοινὸ ἀλλὰ συμπλέκονται καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους. Δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ἀκολουθίες, κυρίως οἱ παλαιότερες,

⁶ Φ. Ἡλιού, «Βιβλία καὶ ἀριθμοί. Ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», στὸ Φ. Ἡλιού, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου*, ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια Ἀννα Ματθαίου – Σ. Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Ἀθήνα 2005, 420 (*Νέον Μαρτυρολόγιον*), 444 (Ἀκολουθία ἁγίου Γερασίμου), 461 (Ἀκολουθία εἰς τὴν μετὰστασιν τῆς Θεοτόκου), 470 (*Κτιτορικὸν* τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου), 475 (Ἀκολουθία ἁγίου Βησσαρίωνος) (ἐφεξῆς «Βιβλία καὶ ἀριθμοί»).

⁷ G. Plumidis, «La stampa greca a Venezia nel secolo XVII», *Archivio Veneto* 93 (1971) 38-40. Βλ. καὶ Ἡλιού, «Βιβλία καὶ ἀριθμοί», 414 (*Προσκυνητάριον* Ἀρσενίου Καλοῦδης) καὶ 417 (*Προσκυνητάριον* Μεγίστης Λαύρας).

⁸ Ντόρη Παπαστράτου, *Ὁ σιναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ χώρας Βουλᾶ. Γράμματα – Ξυλογραφίες 1665-1707*, Ἀθήνα 1981, 59 καὶ 88, 90 ἀντίστοιχα. Βλ. καὶ Ἡλιού, «Βιβλία καὶ ἀριθμοί», 414.

⁹ Σ. Περδίκη, «Ἡ Περιγραφή τῆς ἱερᾶς μονῆς Κύκκου σὲ μία χαλκογραφία τοῦ 1778», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 1 (1990) 36-39.

περιέχουν και κάποιο χαρακτηριστικό με την απεικόνιση του ύμνολογουμένου αγίου ή/και σκηνών από τον βίο του, ενώ συνηθέστατα τα προσκυνητάρια των μονών, εκτός από τα χαρακτηριστικά, περιέχουν ως οργανικό συμπλήρωμα την άσματική ακολουθία του ιεροῦ προσώπου στο οποίο είναι αφιερωμένο το μοναστήρι.

Ἡ συνάφεια τῶν τριῶν κατηγοριῶν θρησκευτικῶν ἐντύπων φαίνεται νὰ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη. Δειγματοληπτική ἐρευνα στὸ corpus τῶν χάρτινων εἰκόνων τῆς Ντόρης Παπαστράτου καὶ στίς Ἀκολουθίες ποὺ περιέχονται στὴ συλλογὴ τῆς ἔδειξε ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς χαρακτηριστικῶν ποὺ κυκλοφόρησαν αὐτοτελῶς περιέχονται καὶ στίς ἀντίστοιχες ἐκδόσεις ἀκολουθιῶν καὶ προσκυνηταρίων γιὰ τὰ ἴδια ἱερά πρόσωπα καὶ τὴν ἴδια χρονιά, ἐπαναλαμβανόμενα μάλιστα καὶ σὲ ἀμέσως ἐπόμενες ἐκδόσεις τους.¹⁰

Ἡ παράθεση μερικῶν παραδειγμάτων σκιαγραφεῖ εὐκρινέστερα τὸ φαινόμενο, συμβάλλει στὴν ἐπισήμανση διαφοροποιήσεων καὶ ἐγείρει ἐρωτήματα ποὺ ἀναμένουν τὴν ἀπάντησή τους.

Τὸ 1816 τυπώνεται χαλκογραφία μετὰ παράσταση τῆς Παναγίας Κυκλώτισσας στὴν Κύπρο. Ἡ ἴδια χαλκογραφία περιλαμβάνεται καὶ σὲ τρεῖς ἐκδόσεις τῆς Περιγραφῆς τῆς μονῆς τοῦ Κύκκου, τῶν ἐτῶν 1816 (καραμανλίδειχη ἐκδοση), 1817 καὶ 1819, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἀκολουθία γιὰ τὴ θαυματουργή εἰκόνα.¹¹ Τὸ 1804 κυκλοφορεῖ ἡ χαλκογραφία τῶν ἀγίων Νικήτα, Ἰωάννου καὶ Ἰωσήφ, κτιτόρων τῆς Νέας Μονῆς Χίου καὶ τὸ ἴδιο ἔτος ἡ Ἀκολουθία τους ποὺ περιλαμβάνει τὴ χαλκογραφία τῶν ἀγίων.¹² Παράλληλες ἐκτυπώσεις ἐπισημαίνονται ὡς τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰώνα· τὸ 1897

¹⁰ Ἡ Ντόρη Παπαστράτου, στίς λεπτομερεῖς περιγραφές τῶν χαρακτηριστικῶν, ἐπισημαίνει, ὅπου ὑπάρχουν, τίς ἀντιστοιχίες μετὰ τὰ χαρακτηριστικά ποὺ περιέχονται στίς ἐντυπες ἀκολουθίες.

¹¹ Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* II, 506, ἀρ. 540. L. Petit, *Bibliographie des acoulouthies grecques*, [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926, 252, 165.39c (ἐφεξῆς Petit, *Bibliographie*). Βλ. πρὸ κάτω, σ. 157, τὴν ἄνω ἀριστερὰ χαλκογραφία (ἡ ἐλληνικὴ ἐκδοση τοῦ 1817)· σ. 156-158: ἡ караμανλίδειχη ἐκδοση τοῦ 1816.

¹² Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I, 326, ἀρ. 364· Petit, *Bibliographie*, 208-209.1. Βλ. πρὸ κάτω, σ. 249 (στὴν ἀκολουθία περιλαμβάνονται τρεῖς ἀκόμη χαλ-

κυκλοφορεῖ αὐτοτελὲς χαλκογραφία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ρώσσου καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου στὴν ὁποία περιέχεται ἡ ἴδια χαλκογραφία. Ἡ χαλκογραφία ἀναπαράγεται καὶ στὴν ἐπανέκδοση τῆς ἀκολουθίας τὸ 1899.¹³

Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ ὁ χορηγὸς τῆς ἐκτύπωσης ἐνὸς θρησκευτικοῦ χαρακτικοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν χορηγὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἰδίου ἁγίου. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς κοινῆς χορηγίας χαρακτικοῦ καὶ Ἀκολουθίας τοῦ ὁσιομάρτυρα Σεραφεῖμ ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου. Πρὶν τὸ 1818, καὶ πιθανὸν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1790 καὶ 1802, ὁ Δημήτριος Τζιολάκογλου ἀπὸ τῇ Ρεντίνα τῶν Ἀγράφων χρηματοδότησε τὴν ἐκτύπωση χαλκογραφίας τοῦ ἁγίου μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸ μαρτύριο καὶ τὰ θαύματα τοῦ μάρτυρα. Ὁ ἴδιος χρηματοδότησε δύο ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας τοῦ στῇ Βενετία τὸ 1790 καὶ τὸ 1802. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Ντόρη Παπαστράτου, εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ χαλκογραφία νὰ κυκλοφόρησε στὰ ἴδια χρόνια, ἐφόσον τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς χαλκογραφίας (ὁ ἅγιος ἐνθρονος) ἀποτελεῖ παραλλαγή ἀνάλογης παράστασης ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν Ἀκολουθία τοῦ 1790.¹⁴

Ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ τὸ ἔτος ἐκδόσεως τῆς ἀκολουθίας δὲν συμπίπτει μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο κυκλοφορεῖ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο αὐτοτελὲς χαρακτικόν. Τὸ 1752 τυπώνεται χαλκογραφία τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης, ὅχι ὅμως καὶ προσκυνητάριο τῆς μονῆς Σινᾶ στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης. Ἡ ἴδια ὅμως χαλκογραφία περιλαμβάνεται σὲ πέντε μεταγενέστερες ἐκδόσεις τοῦ Προσκυνηταρίου (*Περιγραφή*) τοῦ ὄρους Σινᾶ (στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης), ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1773 καὶ 1817.¹⁵ Στὴν ἴδια περίπτωσιν ἐντάσσεται καὶ

κογραφίες: ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, παράσταση μὲ τὴ θαυματουργὴ εὕρεση τῆς εἰκόνας καὶ σχηματικὴ ἀπεικόνιση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς).

¹³ Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I, 256, ἀρ. 274· Petit, *Bibliographie*, 118-119.2 καὶ 3. Βλ. πρὶν κατωτέρω, σ. 187 (ἐκδ. 1897).

¹⁴ Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I, 284-286, ἀρ. 307· Petit, *Bibliographie*, 252. 3-4. Βλ. καὶ πρὶν κατωτέρω, σ. 289 (ἐκδ. 1790).

¹⁵ Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* II, 377, ἀρ. 408· Petit, *Bibliographie*, 252,

ἡ ἔκδοση τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος τοῦ 1764, ὅπου περιέχεται χαλκογραφία πού παριστᾷ τὸν ἅγιο ὄρθιο μέσα σὲ κουβούκλιο-λειψανοθήκη. Ἀχρονολόγητη χαλκογραφία μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα κυκλοφόρησε καὶ αὐτοτελῶς καὶ χρονολογήθηκε κατὰ προσέγγιση στὸ β' μισὸ τοῦ 18^{ου} αἰώνα.¹⁶

Πολλὰ χαρακτηριστικά μὲ παραστάσεις ἱερὰ πρόσωπα ἢ / καὶ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τους περιέχονται στὶς ἀφιερωμένες στὴν τιμὴ τους ἀκολουθίες, ἀλλὰ δὲν ἔχουν κυκλοφορήσει σὲ αὐτοτελὴ μορφή ὡς χάρτινες εἰκόνες, ἐφόσον δὲν περιέχονται στὸ corpus τῆς Ντόρης Παπαστράτου. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται χαλκογραφίες: στὶς Ἀκολουθίες τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἀρχιεπισκόπου Αἰγίνης τοῦ ἐκ Ζακύνθου (Βενετία 1755),¹⁷ τῆς ἁγίας Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας (Βενετία 1775),¹⁸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ μυροβλύτου (Βενετία 1795),¹⁹ τῆς Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου (Genova 1802),²⁰ τοῦ ἱερομάρτυρος Χαραλάμπη (Βενετία 1817),²¹ τῆς Παναγίας Ἀζιον Ἐστὶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους (Ἀθήνα 1854),²² τῆς Παναγίας Προυσιώτισσας (Λαμία 1869).²³ Ἀκόμη, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19^{ου} αἰώνα, οἱ τέσσερις χαλκογραφίες μὲ πο-

XXXV-XXXVII. Βλ. πρὸ κάτω, σ. 9 (ἡ χαλκογραφία) καὶ 10-11 (ἡ καραμανλίδικη ἔκδοση τοῦ 1784 καὶ ἐκείνη τοῦ 1817).

¹⁶ Βλ. καὶ πρὸ κάτω, σ. 295 (ἔκδ. 1764). Petit, *Bibliographie*, 258.11· Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I, 289, ἀρ. 309.

¹⁷ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 85 (ἔκδ. 1755). Petit, *Bibliographie*, 63-64.2.

¹⁸ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 329 (ἔκδ. 1775). Petit, *Bibliographie*, 241.1.

¹⁹ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 77 (ἔκδ. 1795). Petit, *Bibliographie*, 58-59.1.

²⁰ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 131 (ἔκδ. 1802). Petit, *Bibliographie*, 146.19a.

²¹ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 337 (ἔκδ. 1817). Petit, *Bibliographie*, 37.13. Ἡ χαλκογραφία ἀποτελεῖ νέα χάραξη, ἐφόσον δὲν μοιάζει μὲ καμία ἀπὸ τὶς γνωστὲς αὐτοτελεῖς χαλκογραφίες (Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* I, 296-299, ἀρ. 319-326).

²² Βλ. πρὸ κάτω, σ. 141 (ἔκδ. 1854). Petit, *Bibliographie*, 151.27a. Ἡ χαλκογραφία ἀποτελεῖ νέα χάραξη, ἐφόσον δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμία ἀπὸ τὶς τουλάχιστον δεκατρεῖς ἐκτυπώσεις αὐτοτελῶν χαρακτηριστικῶν πού ἐκδίδονται ἀνάμεσα στὰ 1790 καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰ.· πέντε ἀπὸ αὐτὲς κυκλοφοροῦν πολὺ κοντὰ στὰ χρόνια ἔκδοσης τῆς ἀκολουθίας (Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* II, 492-498, ἀρ. 522-534).

²³ Βλ. πρὸ κάτω, σ. 169 (ἔκδ. 1869). Petit, *Bibliographie*, 174-175.46c (ἡ χαλκο-

λυάριθμους άγίους και μάρτυρες τής Κρήτης (΄Αθήνα 1877),²⁴ καθώς και ή χαλκογραφία του άγίου Στυλιανού του Παφλαγώνος (΄Αθήνα 1887).²⁵ Για τις περιπτώσεις αυτές, εύλογα μπορεί νά διατυπωθεϊ ή υπόθεση, ότι αυτότελή χαρακτηριστικά κυκλοφόρησαν ταυτόχρονα ή σέ λίγο διαφορετικό χρόνο, αντίτυπά τους όμως δέν έχουν έντοπισθεϊ ή δέν έχουν διασωθεϊ. Εϊναι άλλωστε φυσικό, τό εύπαθές και εύαίσθητο χαρακτηριστικό νά καταστρέφεται και νά χάνεται εύκολότερα από όσο μία ακολουθία έστω και με τή μορφή ταπεινού φυλλαδίου. "Ενα χαρακτηριστικό παράδειγμα ένισχύει τήν παραπάνω υπόθεση. Στην έκδοση τής *Ακολουθίας... των όσίων πατέρων ήμων των εν τῷ άγίῳ ὄρει τοῦ Ἁθω διαλαμπάντων* τοῦ 1847 έχει επικολληθεϊ στην αρχή αναδιπλούμενη λιθογραφία, τυπωμένη σέ λεπτό χαρτί ὅμοιο με εκείνο τοῦ έντύπου, με παράσταση των Ἀγιορειτών άγίων και επάνω τή Θεοτόκο ὡς Πλατυτέρα των οὐρανών.²⁶ Αντίστοιχο χαρακτηριστικό δέν περιλαμβάνεται στό corpus των χάρτινων εϊκόνων τής Ντόρης Παπαστράτου ὡς αυτότελές θέμα. Ὡστόσο, έντοπίσθηκε πρόσφατα σέ ιδιωτική συλλογή αυτότελές χαρακτηριστικό που μπορεί νά χρονολογηθεϊ στα ἴδια χρόνια, με τό ἴδιο θέμα, τήν ἴδια χάραξη και τις ἴδιες διαστάσεις, αλλά τυπωμένο σέ διαφορετικό παχύτερο χαρτί, κατάλληλο για ἓνα αυτότελές χαρακτηριστικό.

Διαφορετική εϊναι ή περίπτωση ομάδας χαρακτηριστικών, με παραστάσεις ιερών προσώπων ή σκηνών από τόν βίο τους και περιέχονται στις αφιερωμένες σέ αυτά ακολουθίες που εϊναι ὅμως τελείως διαφορετικά (δέν αποτελοῦν καν παραλλαγή) από αυτά που έχουν κυκλοφορήσει αυτότελως στα ἴδια περίπου χρόνια. Ένδεικτικά ανα-

γραφία περιέχεται και στις εκδόσεις τοῦ 1838 και 1896, στό ἴδιο, 174-175.46b και 46.d).

²⁴ Βλ. και πιό κάτω, σ. 353 (έκδ. 1877). Petit, *Bibliographie*, XXV-XXVI (δέν σημειώνεται ή ύπαρξη χαλκογραφιών).

²⁵ Βλ. πιό κάτω, σ. 307 (έκδ. 1887). Petit, *Bibliographie*, 269.6.

²⁶ Βλ. πιό κάτω, σ. 275. Petit, *Bibliographie*, 229-230.1. Μια χαλκογραφία, με διαφορετική, πλουσιότερη και επιμελημένη χάραξη, κυκλοφόρησε αυτότελως στα ἴδια χρόνια [*Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, αρ. 4.11, (΄Ιερομόν. ΄Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης)].

φέρονται οί χαλκογραφίες με τούς αγίους Μανουήλ, Σαβέλ και Ίσμαήλ πού αναπαράγονται στην έκδοση τῆς Ἀκολουθίας τοῦ 1815 στὴ Λειψία, οἱ ὁποῖες διαφέρουν παντελῶς καὶ ὡς πρὸς τὴ χάραξη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπεικόνιση τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὴν αὐτοτελὴ χαλκογραφία με κεντρικὴ παράσταση τούς αγίους, περιβαλλόμενη ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα εἰκονίδια με σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τους, πού ἐκτυπώθηκε τὸ 1811 στὴ Βιέννη.²⁷ Στὴν περίπτωσή αὐτὴ νὰ ὑποθέσουμε, ἀντίστροφα, ὅτι λαμβάνει μιὰ έκδοση τῆς Ἀκολουθίας τῶν αγίων πού κυκλοφόρησε στὰ 1811;

Ταυτόχρονη ἢ πλησιόχρονη παραγωγή θρησκευτικῶν χαρακτηριστικῶν, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἢ παρεμφερὴ χάραξη, με σκοπὸ νὰ κοσμήσουν ἀκολουθίες ἢ νὰ κυκλοφορήσουν αὐτόνομα, καὶ ἀκόμη κοινὲς χορηγίες ὑποδεικνύουν μιὰ ἄμεση καὶ ἀμφίδρομη σχέση ἀνάμεσα στὶς «αὐτοτελεῖς» καὶ τὶς «ἐξαρτημένες» χάρτινες εἰκόνες.²⁸ Καὶ αὐτὸς ἦταν κυρίως ὁ λόγος πού ὁδήγησε τὴν Ντόρη Παπαστράτου νὰ ἀποκτήσει καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ συλλογὴ ἐντυπων ἀκολουθιῶν: οἱ φυλλάδες παραδίδουν συμπληρωματικὸ ἢ συγκριτικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν πληρέστερη καὶ πιὸ ὀλοκληρωμένη ἐρευνα καὶ περιγραφὴ τῶν χάρτινων εἰκόνων τοῦ corpus.

Ἡ Συλλογὴ τῶν ἐντυπων ἀκολουθιῶν τῆς Ντόρης Παπαστράτου περιλαμβάνει 665 φυλλάδες ἀκολουθιῶν καὶ σύμμικτους τόμους. Οἱ τελευταῖοι περιέχουν μικρὲς ἢ μεγάλες συναγωγὲς ἀκολουθιῶν ἀφιερωμένες στὸ ἴδιο ἱερὸ πρόσωπο (π.χ. *Κανόνες...εἰς τὴν Θεοτόκον*, Κέρκυρα 1833) ἢ σὲ διάφορους αγίους καὶ ἐορτὲς με κοινὰ χαρακτηριστικὰ (π.χ. ἀκολουθίες νεομαρτύρων: *Νέον Μαρτυρολόγιον* τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Ἀθήνα 1856· ἄγιοι τιμώμενοι στὴ Χίο: *Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον*, Ἀθήνα 1930). Ἐντυπωσιακὸς ἀριθμὸς ἀκολουθιῶν ἢ σύμμικτων τόμων καὶ φυλλάδων, πού ὑπολογίζονται

²⁷ Παπαστράτου, *Χάρτινες εἰκόνες* 1, 327, ἀρ. 365· Petit, *Bibliographie*, 133-134.2. Βλ. καὶ πιὸ κάτω, σ. 216-219.

²⁸ Ἡ σχέση ἀφορᾷ χαρακτηριστικὰ μικροῦ σχήματος, ἀνάλογον με ἐκεῖνο ἐνὸς βιβλίου, συνήθους σχήματος.

στο ένα έκτο περίπου της συλλογής (έκατὸν ἑπτὰ), ἀναφέρονται σὲ πέντε ἐπιμέρους ἑορτὲς τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου καὶ σὲ τριάντα τέσσερις ἐπωνυμίες τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἀντιστοιχοῦν κυρίως σὲ ἑορτὲς, *Ἀναμνήσεις* θαυμάτων ἰσάριθμων εἰκόνων τῆς. Στὴ συλλογὴ εἶναι ἐνταγμένες καὶ μικρὲς ἢ μεγάλες μονογραφίες, ἐκδεδομένες ἀπὸ ἐπώνυμους συγγραφεῖς κυρίως στὸν 20^{ὸν} αἰώνα, ποὺ περιέχουν τὸν βίο καὶ τὰ θαύματα ἑνὸς ἁγίου ἢ τὴν ἱστορία μιᾶς μονῆς, ἀλλὰ περιλαμβάνουν ὡς ὀργανικὸ συμπλήρωμα τὴν ἀντίστοιχη σχετικὴ ἀκολουθία (π.χ. Δ. Σαλαμάγκας, *Ὁ νεομάρτυρας ἅγιος Γεώργιος Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1954). Ἡ ἐνταξὴ ἑνὸς τέτοιου ἐντύπου σὲ μιὰ συλλογὴ ἀκολουθιῶν εἶναι θεμιτὴ, ἐφόσον ἡ πρόθεσις τοῦ σύγχρονου συγγραφέα δὲν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκείνην ἑνὸς ἐκδότῃ ἀκολουθίας ἢ προσκυνηταρίου τοῦ 18^{ου} αἰώνα: ὑμολόγησις τοῦ ἱεροῦ προσώπου, ἐξιστόρησις τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων του, περιγραφὴ καὶ ἀνάδειξις τοῦ ἱεροῦ τόπου (μονῆς) ὅπου σώζεται τὸ λείψανό του ἢ τιμᾶται ἡ θαυματουργὴ εἰκόνα του. Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ ἓνα παρόμοιο ἐντυπο βρίσκεται, ὡς τὶς μέρες μας, στὸ ἀναλόγιό τοῦ ψάλτη στὴν ἐκκλησίᾳ ἑνὸς χωριοῦ, προκειμένου νὰ ψαλεῖ ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του.

Χρονολογικά, ἡ συλλογὴ περιέχει δύο ἀκολουθίες ποὺ ἐκδόθηκαν στὸν 17^ο αἰώνα. Παλαιότερη εἶναι ἐκείνη τοῦ ἁγίου Γοβδελαᾶ (Βενετία 1661) καὶ ἡ ἐπόμενη τοῦ ἁγίου Ἀλυπίου τοῦ κιονίτου (Βενετία 1679). Τριάντα ἑπτὰ ἀκολουθίες χρονολογοῦνται στὸν 18^ο αἰώνα, ἐνῶ οἱ λοιπὲς στὸν 19^ο καὶ 20^{ὸν} αἰώνα. Ἡ συλλογὴ περιέχει ἀκολουθίες ποὺ ἐκδόθηκαν ὡς τὸ 1981 (*Ἀκολουθία Ἀρσενίου τοῦ ἐν Πάρῳ*), ὥστόσο οὐσιαστικὰ ἡ προσθήκη ὑλικοῦ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1966 καὶ ἐξῆς φαίνεται νὰ εἶναι περιστασιακὴ (περιέχονται μόνον δέκα ἀκολουθίες). Οἱ ἀκολουθίες ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1925, ἔτος ποὺ οὐσιαστικὰ σταματᾷ ἡ βιβλιογράφησις τῶν Ἀκολουθιῶν ἀπὸ τὸν L. Petit, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε πιὸ κάτω, ἀνέρχονται σὲ 237, ἀντιστοιχοῦν δηλαδὴ περίπου στὸ 1/3 τῆς συλλογῆς καὶ καλύπτουν ἓνα σημαντικὸ κενὸ στὴ βιβλιογράφησις τῆς παραγωγῆς ἀκολουθιῶν στὸν 20^{ὸν} αἰώνα.

Ἄν τὰ ἔντυπα προσκυνητάρια δὲν βιβλιογραφήθηκαν οὔτε μελετήθηκαν ἀκόμη ὡς αὐτοτελές βιβλιακὸ ἢ φιλολογικὸ εἶδος, καὶ τὸ corpus τῶν ὀρθόδοξων χαρακτηριστικῶν τῆς Ντόρης Παπαστράτου κυκλοφόρησε μόλις πρὶν εἴκοσι χρόνια, οἱ φυλλάδες τῶν ἀκολουθιῶν εἶχαν τὴν τύχη νὰ καταλογογραφηθοῦν συστηματικὰ πρὶν ὀγδόντα χρόνια. Τὸ 1926, ὁ Louis Petit, λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, ἐξέδωσε τὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐλληνικῶν ἀκολουθιῶν ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τὸ 1626 ὡς τὸ 1925 (πρόλαβε νὰ συμπεριλάβει στὸ ἔργο του καὶ δύο ἀκολουθίες ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1926).²⁹ Τὸ ἔργο περιέλαβε τὶς ἀκολουθίες ποὺ ἐμφανίσθηκαν εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε σὲ σύμμικτους τόμους εἴτε ὡς συμπλήρωμα κάποιου ἄλλου ἔργου (π.χ. προσκυνηταρίου ἢ μονογραφίας).³⁰ Ὁ Petit, παρὰ τὶς εὐλογες ἐλλείψεις ἑνὸς corpus ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀνέδειξε τὸν ἐντυπωσιακὸ ὄγκο ἑνὸς ὕλικου ποὺ ἐκδόθηκε σὲ διάστημα τριῶν αἰώνων. Ὡστόσο, παρὰ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, ἡ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν ἀκολουθιῶν ἐστιάσθηκε περισσότερο στὴν παρουσίαση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων (Βίων, συναξαρίων, διηγήσεων, ἀναμνήσεων θαυμάτων) παρὰ στὴν ἀνάλυση τοῦ ὕμνολογικοῦ περιεχομένου. Γιὰ τὰ ὕμνολογικά κείμενα, μολονότι ἀναγνωρίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴ σύνταξη ἑνὸς répertoire γιὰ τοὺς κανόνες καὶ τοὺς ὕμνους, ἀναφέρει, ὅχι συστηματικὰ, μόνο τὸν ποιητὴ, ἐφόσον τὸ ὄνομά του παραδίδεται στὴν ἀκολουθία. Δὲν εἶναι συμπτωματικὸ ὅτι τὸ βιβλίον του δημοσιεύθηκε στὴν ἐκδοτικὴ σειρὰ Subsidia Hagiographica, ποὺ ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τὴ Société des Bollandistes, ὁμάδα κατεξοχὴν ἀγιολόγων μὲ μακρὰ παράδοση στὴν ἐρευνα καὶ ἐκδοση τῶν μεσαιωνικῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, καὶ φιλοξενεῖ κατὰ κανόνα κείμενα καὶ μελέτες ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀγιολογία καὶ ὄχι τὴν ὕμνογραφία.³¹ Στὴν ἴδια γραμμὴ στοιχεῖ καὶ ὁ F. Halkin, ποὺ

²⁹ Ἡ παλαιότερη γνωστὴ ἔντυπη ἀκολουθία εἶναι τὰ *Μεγαλυνάρια* ψαλλόμενα εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1626 (Petit, *Bibliographie*, 145.17a).

³⁰ L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926.

³¹ Γιὰ τὸ ἀγιολογικὸ ἔργο τῶν Βολλανδιστῶν βλ. P. Peeters, *L'œuvre des Bollandistes*.

τὸ 1948, ὡς συμπλήρωμα στὸν Petit, δημοσίευσε τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὶς γνωστὲς σ' αὐτὸν καραμανλίδικες ἐκδόσεις τῶν ἀκολουθιῶν.³²

Ὁ ἀγιολογικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Petit ἀποτυπώνεται καὶ στὸν ἐκτενὴ πρόλογο τῆς ἐργασίας του. Ὅπως ὑπογραμμίζει, ἡ βιβλιογράφηση τῶν ἀκολουθιῶν ἔγινε γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἓνα ἐπιπλέον βοήθημα στοὺς ἐρευνητὲς τῆς ἀγιολογίας, καὶ τὸ ἔργο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς συμπλήρωμα στὴν *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἄλλωστε στὴ δόμηση τῆς Βιβλιογραφίας μιμήθηκε τὴν ταξινόμηση τῶν ἱερῶν προσώπων, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται στὴν καταλογογράφηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τους στὴν ἀνωτέρω *Bibliotheca Hagiographica Graeca*.³³ Ἡ συνολικὴ ἀποτίμηση τῆς κατηγορίας αὐτῆς θρησκευτικῶν ἐντύπων εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπαξιοτικὴ καὶ διατυπώνεται ὅχι χωρὶς κάποια δόση εἰρωνείας. Γιὰ τὸν Petit οἱ ἀκολουθίες παρέχουν ἀναρίθμητες πληροφορίες στοὺς θεολόγους καὶ στοὺς λαογράφους, ἐνῶ δὲν ἔχουν τίποτε νὰ προσφέρουν στοὺς ἱστορικούς. Συντεθειμένες γιὰ τοὺς ἀπλοῖκους πιστοὺς, μεταφέρουν ἓναν αὐθορμητισμὸ καὶ μιὰ τόλμη ἐκφράσεων μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτεται τὸ βάθος τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ ἀναδεικνύονται τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα ἐνὸς εὐφυοῦς λαοῦ. Τὰ κείμενα τῶν ἀκολουθιῶν, ὅπου ἡ ἀναλγήθεια εἶναι παρούσα σὲ κάθε σελίδα, ἀπηχοῦν ἀνταγωνιστικὴ τοπικιστικὴ φιλοπατρία, ἀντιτουρκισμὸ καὶ ἀντιλατινισμὸ. Τὰ ὑμνολογικὰ κείμενα

distes [= Mémoires de l'Académie royale de Belgique, classe des Lettres XXXIX], Βρυξέλλες 1942. Ν. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἤτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τ. Α', Ἀθήνα 1965³, 148-150 (ἐφεξῆς *Κλείς*). Βλ. καὶ τὸ site τῶν Βολλανδιστῶν στὸ διαδίκτυο: www.kbr.be/~socholl/

³² F. Halkin, «Acolouthies Gréco-Turques à l'usage des Grecs turcophones», *Mémorial L. Petit*, Βουκουρέστι 1948, 194-202.

³³ Petit, *Bibliographie*, VIII. Ἡ *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (1957³) καὶ τὰ συμπληρώματά της (*Auctarium*, 1969 καὶ *Novum Auctarium*, 1984), παρὰ τὸ ὅτι φέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ F. Halkin, εἶναι ἓνα συλλογικὸ ἔργο τῶν Βολλανδιστῶν, ὅπου εὐρετηρίζονται ὅλα τὰ ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ μεσαιωνικὰ ἀγιολογικὰ κείμενα.

είναι ἄσματα ἄθλιας ποιότητας, συντεθειμένα ἀπὸ ἄτεχνους ὕμνο-γράφους καὶ ἐκδεδομένα ἀπὸ αὐτοσχέδιους ἐκδότες.³⁴

Παρὰ τὶς ἐλλείψεις καὶ τὴ μεροληπτικὴ κρίση γιὰ τὸ βιβλιογραφούμενο ὕλικό, ἡ ἐργασία τοῦ Petit προώθησε σημαντικὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἀγιολογικὴ ἔρευνα καὶ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀναζήτησιν ἀβιβλιογράφητων ἀκολουθιῶν καὶ τὴν περιγραφὴ τους μὲ μεγαλύτερη πληρότητα. Οἱ πρῶτες συμπληρώσεις στὴ Βιβλιογραφία τῶν ἀκολουθιῶν ἔγιναν ἀπὸ τὸν Σωφρόνιο Εὐστρατιάδην, ὁ ὁποῖος περιέλαβε καὶ τὶς ἀκολουθίες ποὺ ἐκδόθηκαν ὡς τὸ 1932.³⁵ Γνώστης καὶ ἐρευνητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὕμνολογίας, συμπληρώνοντας τὶς παραλείψεις τοῦ Petit, δὲν περιορίσθηκε στὴν ἀναγραφὴ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνολογικοῦ περιεχομένου τῶν ἀκολουθιῶν· δὲν κατέγραψε μόνον τοὺς κανόνες τῶν ἀγίων, τῶν ὁποίων οἱ ἀκολουθίες περιέχονται στὰ Μηναῖα. Προσθῆκες ἀποκλειστικὰ στὴ Βιβλιογραφία τοῦ L. Petit (ὡς τὸ 1926) ἔγιναν ἀπὸ τὸν γράφοντα στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, μὲ ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνολογικοῦ περιεχομένου καὶ προσθήκην πίνακα μὲ τὰ incipit τῶν κανόνων καὶ τῶν ἀκροστιχίδων.³⁶ Ἰκανὸς ἀριθμὸς προσθηκῶν ἐπισημάνθηκε καὶ περιλήφθηκε σὲ ἐργασίες ποὺ συμπληρώνουν τὶς γενικὲς ἐλληνικὲς βιβλιογραφίες τοῦ Ἐ. Legrand, τῶν Δ. Γκίνη – Β. Μέζα, τοῦ Φ. Ἡλιοῦ καὶ τῶν Φ. Ἡλιοῦ – Πόπης Πολέμη.³⁷ Στὶς τελευταῖες, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἀκολουθεῖται τὸ μοντέλο τοῦ L. Petit: ἐπισήμανση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ ἀγνότης τοῦ ὕμνολογικοῦ περιεχομένου.

Ἄν ἡ ὕμνολογία τῶν φυλλάδων δὲν προσεῖλκυσε ἰδιαίτερα ὡς τώρα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν, ἀντίστοιχα καὶ ἡ διοίκηση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας δὲν φάνηκε πρόθυμη νὰ

³⁴ Petit, *Bibliographie*, IX-XVI.

³⁵ Σ. Εὐστρατιάδης, «Ἀγιολογικά. Βιβλιογραφία τῶν ἀκολουθιῶν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 9 (1932) 80-122.

³⁶ Κ. Χρυσοχοΐδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐλληνικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ L. Petit», *Ὁ Ἑρανιστής* 12 (1975) 195-211.

³⁷ Βλ. πρὸ κάτω Πίνακα συντομογραφιῶν, μὲ-μη'.

παπὰ Ναυπλίου, στήν ἔκδοση μιᾶς σειρᾶς ἑξὶ Μηναίων (Μαρτίου-Αὐγούστου) στὰ ἔτη 1548 καὶ 1549.⁴⁰ Ὁ λόγιος κληρικός, πρόσφυγας στὴ Βενετία μετὰ τὴν κατάληψη τῆς γενέτειράς του ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ 1540, ἀναμειγνύεται συστηματικὰ στὴν ἔκδοση λειτουργικῶν βιβλίων πρὸς χρῆση ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, ἀσχολούμενος κυρίως μὲ τὴν προετοιμασία καὶ διόρθωση τῶν πρὸς ἔκδοση κειμένων. Συγγραφέας ὁ ἴδιος πολλῶν ὕμνολογικῶν ἔργων, δὲν διστάζει νὰ ἐμπλουτίσει τὶς ἀκολουθίες καὶ μὲ δικές του συνθέσεις. Στὴν ἔκδοση μιᾶς δεύτερης σειρᾶς Μηναίων (Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου), ποὺ συμπλήρωναν τὴν πρώτη, στὰ ἔτη 1551-1552, εἶναι πιὸ τολμηρὸς στὴν προσθήκη προσωπικῶν του συνθέσεων. Οἱ προσθήκες ἔργων του συνεχίσθηκαν καὶ σὲ ἐπόμενες ἐκδόσεις Μηναίων, ὡς τὸ 1584, στὶς ὁποῖες εἶχε ἀνάμειξη ὁ ἴδιος ἢ ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Μαλαξός.⁴¹

Οἱ ὕμνολογικὲς παρεμβάσεις τοῦ Μαλαξοῦ συνίσταντο κυρίως στὴν προσθήκη ἢ συμπλήρωση κανόνων καὶ συγκεκριμένων ὕμνων (μακαριστάρια, στιχηρὰ προσόμοια, ἰδιόμελα, μεγαλυνάρια, «πεντηκοστάρια», ἀπολυτίκια, καθίσματα, κοντάκια καὶ ἐξαποστειλάρια) σὲ ἁγίους καὶ ἑορτὲς ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν στὰ χειρόγραφα Μηναῖα καὶ ἡ τιμὴ τους ἦταν παγιωμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.⁴² Ἀντίθετα φαίνεται νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ προσεκτικὸς στὴν προσθήκη ὕμνολογικῆς ὕλης ἀφιερωμένης σὲ ἱερὰ πρόσωπα ποὺ δὲν ἀπαντῶνται στὰ Μηναῖα, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἁγιότητά τους εἶναι ἀναγνωρισμένη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ μοναδικὴ ὁλόκληρη ἀκολουθία ποὺ προσέθεσε (καὶ ἔκτοτε παρέμεινε στὰ Μηναῖα) ἦταν ἐκεῖνη ἐνὸς «παλαιοῦ» ἁγίου, τοῦ ἁγίου Μητροφάνη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ἀπέφυγε νὰ παρεμβάλει ὕμνολογικὰ κείμενα ποὺ συνέθεσε γιὰ τοπικοὺς ἁγίους (ὅπως ὁ τιμώμενος στὴν πατρίδα του ἅγιος Θεοδόσιος ὁ νέος), ἢ νεομάρτυρες τῆς ἐποχῆς του (ὅπως ὁ νεομάρτυρας Μι-

⁴⁰ Διεξοδικὴ ἀνάλυση γιὰ τὶς πολυπληθεῖς ἐκδεδομένες καὶ ἀνέκδοτες συγγραφές τοῦ Μαλαξοῦ βλ. στὸ Δ. Στρατηγόπουλος, *Ὁ Νικόλαος Μαλαξός καὶ τὸ ὕμνογραφικὸ του ἔργο* (διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 2003.

⁴¹ Στρατηγόπουλος, *Ὁ Νικόλαος Μαλαξός*, 108-114 καὶ 273-274.

⁴² Στὸ ἴδιο, 135-272.

χαρήλ ὁ Μαυροειδῆς), ὑποβάλλοντας ἔτσι γενίκευση τῆς τιμῆς τους.⁴³

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπῆρξε κάποια ἐπίσημη ἀντίδραση ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως στὶς καινοτομίες τοῦ Μαλαξοῦ. Οἱ μαρτυρίες γιὰ καταδίκη τῶν προσθηκῶν καὶ ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὴ λατρεία ἀνάγονται στὸν 19^ο αἰῶνα καὶ δὲν στηρίζονται σὲ κάποια σύγχρονη πηγή. Παρὰ ταῦτα, ἡ συλλογικὴ ἐπιφυλακτικότη-
τα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας γιὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ τυπώ-
νονται στὴ Δύση, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια προσώπων μὲ ἀναμ-
φισβήτητο ὀρθόδοξο φρόνημα, ὁδήγησε τοὺς μετὰ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου}
αἰῶνα ἐκδότες νὰ ἀπαλείψουν σχεδὸν παντελῶς ἀπὸ τὴς ἐπόμενες
ἐκδόσεις τῶν Μηναίων τὶς προσθήκες τοῦ Μαλαξοῦ.⁴⁴

Πάντως προσθήκες, ὅχι μὲ τὴ μορφή ἀκολουθιῶν ἢ κανόνων ἀλλὰ
ὡς συναξαριακὲς μνεῖες γιὰ νέους ἁγίους ἢ ἄλλα ἱερὰ πρόσωπα ἢ
θαυμαστὰ γεγονότα ποὺ δὲν περιέχονται στὸ σῶμα τῶν ἐκκλησιαστι-
κῶν αὐτῶν βιβλίων, μὲ ἐξαιρετικὴ βέβαια φειδῶ, ἐμφιλοχωροῦν σὲ
ἔντυπα μηνაῖα κατὰ τὸν 16^ο αἰῶνα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ μνεῖα
τοῦ Θαύματος ἐν τῷ λάκῳ τοῦ Ἄδειν στὸν Ἄθω. Τὸ ἀγιολογικὸ ὑπό-
μνημα γιὰ τὸ θαῦμα, ὡς ἀνεξάρτητο κείμενο, καταγράφεται γιὰ πρῶ-
τη φορὰ στὶς ἀρχές τοῦ 16^{ου} αἰῶνα. Οὔτε τὸ συναξαριακὸ κείμενο οὔτε
ἡ μνεῖα του εἰσάγεται στὰ χειρόγραφα Μηναῖα ποὺ ἀντιγράφονται
ἀκόμη καὶ στὸν Ἄθω (χρησιμοποιώντας βυζαντινὰ ἀντίβολα) τὸν ἴδιο
αἰῶνα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα. Ἐχει καταχωρηθεῖ ὅμως ὡς συνα-
ξαριακὴ μνεῖα ἤδη στὴν ἐκδοση τοῦ Μηναίου τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1568.⁴⁵

Ἡ ἐπόμενη σοβαρὴ ἀπόπειρα γιὰ προσθήκες στὰ Μηναῖα, ἀπὸ

⁴³ Στὸ ἴδιο, 152 καὶ 207. Ἀντίθετα, αἰσθάνεται πιὸ ἐλεύθερος νὰ εἰσαγάγει ἀκολουθίες καὶ κανόνες, ἰδίως σὲ ἀνώνυμους ἁγίους, στὸ Ἀνθολόγιον, στοῦ ὁποίου τὴν ἐκδοση συνέβαλε. Γιὰ τὰ ἀνθολόγια βλ. Τ. Σιλαβενίτης, «Ἀνθολόγια καὶ “συνθετικές” ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων (16^{ος}-19^{ος} αἰῶνας)», *Τὸ ἐντυπο ἐλληνικὸ βιβλίον, 15^{ος}-19^{ος} αἰῶνας. Πρακτικὰ διεθνοῦς συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Ἀθήνα 2004, 181-194.

⁴⁴ Στρατηγόπουλος, *Ὁ Νικόλαος Μαλαξός*, 275-278.

⁴⁵ Κ. Χρυσχοϊδης, «Παραδόσεις καὶ πραγματικότητες στὸ Ἅγιον Ὄρος στὰ τέλη τοῦ 16^{ου} καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰῶνα», *Ὁ Ἄθως στοὺς 14^ο - 16^ο αἰῶνες*, Ἀθήνα 1997, 120 (ΕΠΕ, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 4).

ὅσο εἶναι γνωστό, συνδέεται μὲ τὴν ἐκδόση τῶν Μηναίων τοῦ 1760-1761 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου στὴ Βενετία. Δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμη τὸ εὖρος καὶ τὸ εἶδος τῶν προσθηκῶν, ὥστόσο ἓνα πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰωαννικίου Γ' τοῦ 1761 ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ νὰ καταδικάσει τὴν ἐνέργεια τοῦ τυπογράφου ἀναφέρει ὅτι «ἐτόλμησε προσθεῖναι καὶ παρενεῖραι νεωτέρους τινὰς ἀγίους μὴ περιεχομένους ἐν τῇ παλαιᾷ τυπογραφίᾳ τῶν πρὸ τοσούτου χρόνου τύποις ἐκδεδομένων Μηναίων καὶ πανταχοῦ ἀναγνωσκομένων».⁴⁶ Ἄν δεχθοῦμε μιὰ μαρτυρία τοῦ Kaisarίου Δαπόντε, ἀνάμεσα στὶς προσθεῖκτες ἦταν ὁλόκληρες οἱ ἀσματικὲς ἀκολουθίες στὸν ἅγιο Χαραλάμπη καὶ στὸν ἅγιο Ἀχίλλιο Λαρίσης.⁴⁷ Ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοδοσίου ἔγινε χωρὶς τὴν ἐγκριση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ κρίθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὡς ἀντικανονικὴ («πρᾶγμα ἀπεμφαῖνον καὶ ἀπρόσφιλον καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὅρων τε καὶ κανόνων ἀλλότριον»). Στὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο διευκρινίζεται ὅτι οἱ προσθαφαιρέσεις στὰ ἱερὰ βιβλία ἀπαγορεύονται καὶ ἂν κριθεῖ ἀναγκαῖο νὰ γίνῃ κάποια ἀλλαγὴ, αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχει συνοδικὴ ἐγκριση. Ἡ ἐλευθερία ἐν τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις ἐπιφέρει σκάνδαλα, ἀνατρέπει τὴν κανονικὴ ἀκρίβεια καὶ ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο νὰ ὑπείσέλθουν στὴ λατρεία ἅγιοι μὴ ἀναγνωρισμένοι ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἐκκλησία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ πατριάρχης ἀπαγορεύει τὴ χρῆση τους στὴν Ἀνατολή, ἐπισείοντας τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ, καὶ συνιστᾷ τὴν «ὀρθόδοξην» ἐκδόση τῶν Μηναίων τοῦ τυπογραφείου τῶν Γλυκῆδων.⁴⁸

Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα στὴν εἰσαγωγὴ ἀκολουθιῶν νέων ἁγίων στὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπιφυλακτικότητά ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀγιότητάς τους. Ἡ ἐπιφυλακτικὴ αὐτὴ τακτικὴ,

⁴⁶ Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Γσουγκαράκη, «Μία πατριαρχικὴ καταδίκη τοῦ τυπογραφείου τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1761)», *Ὁ Ἑραριστὴς* 18 (1986) 90.

⁴⁷ Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1873, 192-193. Βλ. καὶ Ἀγγελομάτη-Γσουγκαράκη, ὁ.π., 86.

⁴⁸ Στὸ ἴδιο, 90-92.

τουλάχιστον ως πρὸς τὸ θέμα τῶν ὑμνολογικῶν καινοτομιῶν, τηρήθηκε καὶ στὶς ἀναθεωρήσεις καὶ διορθώσεις τῶν ἐντυπῶν Μηναίων ποὺ ἐπιχειρήθηκαν στὸν 19^ο αἰῶνα καὶ ἔφεραν τὴν ἔγκριση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ κειμένου τῶν ἐντυπῶν Μηναίων ἀπὸ τὸν ἱμβριο λόγιο ἱερομόναχο Βαρθολομαῖο Κουτλουμουσιανὸ συντελέσθηκε μὲ ἐκκλησιαστικὴ ἔγκριση στὴ διάρκεια τῆς πατριαρχείας τριῶν πατριαρχῶν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα (Κωνσταντίου τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Γρηγορίου τοῦ Ζ' καὶ Ἀνθίμου Ε').⁴⁹ Ἡ ἀναθεώρηση στηρίχθηκε σὲ χειρόγραφα ἀλλὰ καὶ ἐντυπα Μηναῖα, συνίστατο στὴ διόρθωση τυπογραφικῶν σφαλμάτων, στὴν ἀποκατάσταση τοῦ μέτρου στὰ ποιητικὰ κείμενα καὶ στὴν προσθαφαίρεση κανόνων καὶ τροπαρίων. Ἡ ἀτελής ἀλλὰ ἀξιόλογη αὐτὴ ἀναθεώρηση, ποὺ κατέληξε στὴ νέα ἔκδοση τῶν Μηναίων ἀπὸ τὸ 1843 καὶ ἐξῆς, δὲν συμπεριέλαβε ἀκολουθίες νέων ἀγίων.⁵⁰ Στὸν ἐκτενὲ πρόλογο ποὺ προέταξε ὁ Βαρθολομαῖος στὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἀναθεωρημένων Μηναίων, δὲν κάνει καμία νύξη γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὰ Μηναῖα τῶν Ἀκολουθιῶν τους, εἴτε ἀπὸ χειρόγραφα εἴτε ἀπὸ φυλλάδες. Ὡστόσο σὲ μερικές ἀναπληρώσεις ἀκολουθιῶν, πάντοτε γιὰ ἀγίους καθιερωμένους στὰ Μηναῖα, χρησιμοποίησε νεώτερα κείμενα ποὺ εἶχαν ἐνσωματωθεῖ σὲ ἐκδεδομένες φυλλάδες (π.χ. ἡ ἀκολουθία τῶν ἀγίων Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου ἀναπληρώθηκε ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐντυπῆς φυλλάδας τοῦ 1840).⁵¹

⁴⁹ Σχεδιάσμα γιὰ τὴ βιογραφία καὶ τὸ ἔργο του βλ. στὸ Δ. Στρατής, *Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851). Βιογραφία – Ἐργογραφία*, "Ἁγιον Ὄρος 2002.

⁵⁰ Τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργο ἀναλύεται ἐκτενῶς στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τῶν νέων Μηναίων (Μηναῖον Σεπτεμβρίου) ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1843. Ὁ πρόλογος ἀνατυπώθηκε καὶ στὴν ἐπανέκδοση τοῦ *Μηναίων τοῦ Σεπτεμβρίου* ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴν Διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1959, σ. ιγ'-κ', καὶ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ. Παρουσίαση τῆς ἐργασίας τοῦ Βαρθολομαίου, στηριζόμενη σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ λόγιος μοναχὸς διορθωτὴς βλ. στὸ Στρατής, ὁ.π., 350-401.

⁵¹ *Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου*, σ. ιη'. Βλ. πρὶο κάτω, σ. 3-4 (ἀκολουθία Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου, Κωνσταντινούπολη 1840).

Τὸ ἴδιο ἔτος (1843) κυκλοφόρησε καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν Μηναίων πού τυπώθηκε στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Στὰ Μηναῖα αὐτά, πάντοτε μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ πατριαρχείου, συμπεριλήφθηκαν καὶ διορθώσεις πού εἶχε ἐπιφέρει παλαιότερα ὁ Καيسάριος Δαπόντες. Καὶ ἡ ἔκδοση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ περιλαμβάνει τουλάχιστον σημαντικὲς προσθήκες (ὕμνους ἢ ἀκολουθίες) πού ἀναφέρονται στοὺς νέους ἀγίους.⁵²

Ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν τύχη τῶν νέων ἀγίων καὶ τῶν φυλλάδων τους, πού ἐν τῷ μεταξύ, προϊόντος τοῦ 19^{ου} αἰώνα, συνεχῶς ἀυξανόταν, ἐπανερχόταν, ἄλλοτε ὑπαινικτικὰ καὶ ἄλλοτε διατυπωμένους μὲ περισσότερη σαφήνεια, κάθε φορὰ πού ἀνακινεῖτο τὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Μηναίων.

Τὸ 1896, ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, μὲ Ὑπόμνημα πού ὑπέβαλε στὸν πατριάρχη Ἀνθίμο Ζ' σχετικὰ μὲ τὴν ἀναθεώρηση τῶν Μηναίων, μεταξύ ἄλλων πρότεινε νὰ εἰσαχθοῦν οἱ ἀκολουθίες τῶν νέων ἀγίων στὰ Μηναῖα, σὲ συμφωνημένη ἡμερομηνία τῆς μνήμης τους. Προνοώντας γιὰ τυχόν πολιτικὲς παρενέργειες καὶ ἀντιδράσεις ζήτησε νὰ ἐξαιρεθοῦν οἱ ἄγιοι τῶν ὁποίων ὁ βίος σχετίζεται μὲ γεγονότα πού θὰ μπορούσαν νὰ θίξουν τοὺς μουσουλμάνους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου.⁵³ Στὸ θέμα ἐπανῆλθε λίγα χρόνια ἀργότερα μὲ τὴν *Αὐτοσχέδιον γνώμην* πού ὑποβλήθηκε στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο τὸ 1904, προτείνοντας νὰ προστεθοῦν «τῶν δεῖνα

⁵² Γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Μηναίων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ Καيسαρίου Δαπόντε βλ. Σ. Πασχαλίδης, «Ἡ διόρθωση τῶν μηναιῶν ἀπὸ τὸν Καيسάριο Δαπόντε» (ὑπὸ ἔκδοση στὸν *Τιμητικὸ τόμο εἰς μνήμην Ἰωάννου Φουντούλη*).

⁵³ Ε. Κουρίλας, «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», *Νέα Σιών* 30 (1935), 302-303. Τωμαδάκης, *Κλείς*, 136. Γόνιμο σχολιασμὸ γιὰ τὸν κυκεῶνα πού ἐπικρατεῖ στὰ ἐντυπα Μηναῖα, κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ καὶ προτάσεις γιὰ τὴν ἐπανεκδόσή τους εἶχε ἀναπτύξει καὶ παλαιότερα ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς («Σχεδιάσμα περὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων», *Vizantijskij Vremennik* 1, 1894, 341-388).

καὶ δεῖνα ἑορτῶν ἀκολουθίαι, ἂν ὑπάρχωσι παλαιαὶ ἐν τοῖς χειρογράφοις, καὶ ἂν μὴ, αἱ δοκιμώτεραι τῶν νέων», ὑποδεικνύοντας καὶ κάποια νέα κριτήρια: οἱ ποιητές τους νὰ εἶναι δογματικὰ ἀνεπίληπτοι, νὰ ἔχουν ἐνάρετο βίο καὶ νὰ γνωρίζουν μελοποιία.⁵⁴ Οἱ προτάσεις τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως παρέμειναν ἀναξιοποίητες. Ἡ ὀρισθεῖσα τριμελὴς πατριαρχικὴ ἐπιτροπὴ δὲν φαίνεται νὰ ἐργάσθηκε ἀποτελεσματικὰ καὶ τὸ θέμα ἀτόνισε.

Ὅταν στὴν Κωνσταντινούπολιν ἀνεκινεῖτο τὸ θέμα τῆς διόρθωσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, κυκλοφοροῦσε ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκδόσις τῶν Μηναίων τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, μὲ προσθῆκες καὶ διορθώσεις τοῦ ἀρχιμανδρίτη Ἰωάννου Μαρτίνου (μετέπειτα ἐπισκόπου Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως), ὕμνογράφου καὶ γνώστη τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας (1896).⁵⁵ Ὁ Μαρτίνος ὑπῆρξε πιὸ τολμηρὸς στὶς ἐπεμβάσεις του: πλούτισε τὶς μνήμες πολλῶν ἀγίων μὲ ἀπολυτίκια ποὺ συνέθεσε ὁ ἴδιος καὶ παρενέβαλε τρεῖς ὁλόκληρες ἀκολουθίες γιὰ νέους ἀγίους, τοῦ Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Χριστιανουπόλεως ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος, τοῦ Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ τοῦ Σεραφεῖμ τοῦ ἐν τῷ ὄρει Δομποῦ. Ἐπικρίνοντας τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ γιὰ τὸν πρὸ αἰῶνων ἐξοβελισμόν τῶν ποιημάτων τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ, θέτει εὐθέως τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἀκολουθιῶν τῶν νέων ἀγίων στὰ Μηναιῶνα: «Διὰ τί λοιπὸν νὰ μὴν ἀναπληρῶνται τὰ κενὰ ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναφαινομένων δοκίμων καὶ κρατίστων ὕμνογράφων, μετὰ τὴν ἐπιθεώρησιν καὶ ἔγκρισιν τῆς Ἐκκλησίας; Διὰ τί ἐν τοῖς νέοις Μηναίοις νὰ μὴ συμπεριληφθῶσι καὶ αἱ ἀκολουθίαι τῶν νεοφανέντων ἀγίων, Διονυσίου τοῦ Αἰγίνης, Γερασίμου τοῦ Νοταρᾶ, τῶν νεομαρτύρων Κωνσταντίνου τοῦ Ὑδραίου, Δημητρίου καὶ Παύλου τῶν ἐν Τριπόλει ἀθλησάντων, Φιλοθέας τῆς ἐξ Ἀθηνῶν, καὶ ἄλλων οὓς ὁ Θεὸς διὰ σημείων καὶ

⁵⁴ [Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς], «Αὐτοσχέδιος γνώμη περὶ νέας ἐκδόσεως τῶν Μηναίων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904) 154. Βλ. καὶ Τωμαδάκης, *Κλείς*, 136-138.

⁵⁵ Χ. Θέμελης, «Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἐκδοσις τῶν Μηναίων», *Θεολογία* 47 (1976) 471-474, 636-658.

θαυμάτων ἐδόξασε; Τῶν ἀγίων τούτων ἐορταζομένων καὶ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν ἀπὸ φυλλάδας ψαλλομένης, τί τάχα διαφέρει ἡ φυλλὰς τοῦ Μηναίου»;⁵⁶ Παρὰ τίς διακηρύξεις του, ὁ Μαρτίνος δὲν τόλμησε νὰ εἰσαγάγει μαζικὰ νέα ὑμνολογικὴ ὕλη στὰ Μηναῖα. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωσι, εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ εἶχε τὴν ἔγκριση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν Μηναίων του, ἡ ὁποία καὶ τοῦ δόθηκε.

Μιὰ νέα πατριαρχικὴ ἐπιτροπὴ, ποὺ συστήθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Φώτιο Β' τὸ 1932 γιὰ νὰ ἐπανεξετάσει τὸ θέμα τῆς διόρθωσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων καὶ νὰ εἰσηγηθεῖ ἓνα πρόγραμμα ἐργασιῶν, δὲν φαίνεται νὰ κατέληξε σὲ κάποιον ἀποτέλεσμα.⁵⁷

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα γίνεται σαφὲς ὅτι στὸν 19ο καὶ 20ὸν αἰῶνα οἱ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, τόσο στὴν Κωνσταντινούπολη ὅσο καὶ στὴν Ἀθήνα, παρέμειναν διστακτικὲς στὴν ἔνταξη μεγάλου ἀριθμοῦ νέων προσώπων στὸν ἐτήσιο λειτουργικὸ κύκλο, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦν τουλάχιστον εὐθέως τὴν ἀγιότητά τους. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀκολουθιῶν τους στὰ Μηναῖα θὰ σήμαινε αὐτόματα τὸν καθολικὸ καὶ ὑποχρεωτικὸ ἐορτασμὸ τους ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, τουλάχιστον τῆς ἐλληνοφώνης, θὰ διέδυνε ἴσως ἄκριτα τὴ γεωγραφικὴ ἐμβέλεια τοπικῶν λατρευτικῶν συνθημάτων καὶ θὰ δημιουργοῦσε ὀγκώδη καὶ δύσχρηστα βιβλία, ἐπιμηκύνοντας συγχρόνως τὸν χρόνον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν.

Τὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τίς ἀτελέσφορες προσπάθειες τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ ὄγκου τοῦ νέου ὕλικου τῶν ἀκολουθιῶν ἄρχισε νὰ καλύπτεται μὲ ἐνθουσιώδεις προσωπικὲς συμβολές. Ἡ συστηματικὴ συναγωγή καὶ κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν νέων ἀκολουθιῶν ὑπῆρξε τὸ ἔργο ζωῆς γιὰ τὸν ἱερέα καὶ οἰκονόμο Σκιαθοῦ Γεώργιο Ρήγα (1884-1961), συγγραφέα ἀκολουθιῶν καὶ ἄριστο γνώστη τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.⁵⁸ Ζώντας στὸ

⁵⁶ Στὸ ἴδιο, 477-478.

⁵⁷ Τωμαδάκης, *Κλείς*, 137-138. Βλ. καὶ περιοδικὸ *Ἐκκλησία* 13 (1935) 359.

⁵⁸ Γιὰ τὸν Γεώργιο Ρήγα βλ. Β. Σκουβαράς, «Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλέξ. Μωραϊτίδου», *Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 10

πνευματικό κλίμα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη καὶ ἐξοικειωμένος μὲ τὶς ὑμνολογικὲς ἐνασχολήσεις τους, μετὰ ἀπὸ τριακονταετὴ περίπου προσπάθεια (1900-1928), συγκρότησε ὀγκωδέστατο καλλιγραφημένο χειρόγραφο (διαίρεμένο σὲ δύο ἡμίτομους) μὲ ἀκολουθίες ἀγίων, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς ἀπόπειρα γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς παράλληλης σειρᾶς συμπληρωματικῶν μηναίων.⁵⁹

Ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ χειρογράφου, ἡ ἐργασία του εἶναι μιὰ, ὄχι πλήρης, συλλογὴ ἀκολουθιῶν ἀγίων καὶ ἀναμνήσεων θαυμάτων (κυρίως εἰκόνων τῆς Θεοτόκου) μὴ περιεχομένων ἐν τοῖς κανονικοῖς λειτουργικοῖς τῆς Ἐκκλησίας βιβλίοις, συναθροισμένες ἀπὸ ἔντυπα (φυλλάδες) καὶ χειρόγραφα, τὶς ὁποῖες κατέταξε μὲ ἡμερολογιακὴ σειρά.⁶⁰ Εἰδικότερα, ἀσχολήθηκε μὲ τὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων, τὴ διόρθωση τῆς τυπικῆς διάρθρωσης κάθε ἀκολουθίας σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῶν τυπικῶν διατάξεων τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὴ συμπλήρωση ὕμνων εἰλημμένων ἀπὸ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα καὶ τὴν προσθήκη ἐλάχιστων συνθέσεων του. Στὸ τέλος κάθε ἀκολουθίας σημειώνει σχολαστικὰ καὶ αἰτιολογεῖ τὶς παρεμβάσεις. Ἀξιολογώντας ὁ ἴδιος τὸ ἔργο του στὸ τέλος τοῦ Προλόγου, τὸ θεωρεῖ ὡς συμπλήρωμα τῶν Μηναίων, δὲν θεωρεῖ ὅμως ἀπαραίτητο καὶ πρέπον νὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκολουθίες ἀπὸ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, παρὰ μόνον

(1960) 164-166· ὁ ἴδιος, «Ἀνέκδοτα κολλυβαδικὰ συνθέματα τοῦ Διονυσίου Ἐπιφανιάδη καὶ τοῦ Γεωργίου Ρήγα», *Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 10 (1963) 75-81· Χ. Χειμῶνας, «Σελίδες ἀπὸ τὴ σκιαθίτικη πνευματικὴ παράδοση Α'», *Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 22 (1978-1979) 269-273· Οἰκονόμον Γεωργίου Ρήγα, *Τυπικὸν* (Λειτουργικὰ Βλατάδων 1), Θεσσαλονίκη 1994 (Πρόλογος Ι. Φουντούλη, 8-10).

⁵⁹ Ἀκολουθία ἀγίων συλλεγεῖσθαι καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσαι παρὰ Γεωργίου Α. Ρήγα, Οἰκονόμον καὶ Ἀρχιερατικοῦ Ἐπιτρόπου Σκιαθον, Ἐν Σκιαθῶ 1928· πανομοιότυπη ἔκδοση τοῦ χειρογράφου ποὺ θὰ ὁλοκληρωθεῖ σὲ ἑξὶ τόμους: τ. 1-5, Ἀθήνα 2003-2007 (ἀκολουθίες Σεπτεμβρίου-Ἰουνίου). Πληροφορίες γιὰ τὸ χειρόγραφο καὶ τὸν συγγραφέα του παρέχει ὁ Φ. Δημητρακόπουλος στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἔκδοσης (Ἀθήνα 2003, VII-XV).

⁶⁰ Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Ρήγας ἀγνοοῦσε τὴ Βιβλιογραφία τοῦ Petit, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε δύο χρόνια πρὶν ὁλοκληρώσει τὴν ἐργασία του.

όπου τὸ καλεῖ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀνάγκη ἢ ὁ ἐπιχωριάζων κατὰ τόπους ἐορτασμὸς κάποιων ἁγίων.

Τὸν ἐπιχωριάζοντα ἐορτασμὸ τῆς τιμῆς μιᾶς μεγάλης ομάδας ἁγίων, καὶ συγκεκριμένα τῶν ἁγίων τῆς Κύπρου, ἔρχεται νὰ καλύψει ἡ πρόσφατη ἔκδοση μιᾶς σειρᾶς «τοπικῶν» Μηναίων. Τὸ ἐγχείρημα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη κωδικοποίηση ἀκολουθιῶν καὶ τὴν ὀργάνωσή τους σὲ παράλληλα Μηναῖα γιὰ λειτουργικὴ χρῆση, πού ἐκδίδεται ἀπὸ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, τὴν αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Κύπρου.⁶¹ Στὰ *Κύπρια Μηναῖα* καταχωρήθηκαν οἱ ἀκολουθίες Κυπρίων ἁγίων καὶ ἐκείνων πού τιμῶνται εἰδικὰ στὸ νησί καὶ περιέχονταν στὰ καθιερωμένα Μηναῖα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ εἶχαν ἐκδοθεῖ σὲ φυλλάδες ἢ παρέμεναν ἀκόμη ἀνέκδοτες. Τὸ ἔργο, πού ὀλοκληρώθηκε μετὰ ἀπὸ πολυετὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, παρὰ τὶς εὐλογες ἀντιρρήσεις γιὰ περιττὲς ἐπαναλήψεις (ἀκολουθίες πού περιέχονται στὰ ἐπίσημα Μηναῖα), μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ μοντέλο γιὰ τὴ συγκρότηση ἀντίστοιχων «τοπικῶν» Μηναίων στὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο. Συγχρόνως ὅμως ὑποδεικνύει καὶ τὸ μέγεθος ἑνὸς παρόμοιου ἐγχειρήματος.

Τολμηρὴ ἀπόπειρα γιὰ τὴ συναγωγὴ ὅλων τῶν ὕμνολογικῶν κειμένων πού ἀφοροῦν ἁγίους καὶ ἀναμνήσεις θαυμαστῶν γεγονότων καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸν 20^{ον} αἰῶνα ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ προγράμματος πού ἄρχισε νὰ ἐκπονεῖται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Ἀπώτερος στόχος τοῦ προγράμματος εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς ἡλεκτρονικῆς τράπεζας δεδομένων πού θὰ περιέχει τὶς πληροφορίες μιᾶς Νεοελληνικῆς ἀγιολογικῆς βιβλιοθήκης. Ὁργανικὸ τῆς συμπλήρωμα θὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα μιᾶς «Νεοελληνικῆς ὕμνολογικῆς βιβλιοθήκης».⁶² Μένει νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ φιλόδοξου αὐτοῦ ἐγχειρήματος.

⁶¹ *Κύπρια Μηναῖα*, τ. Α' - Θ', Λευκωσία 1994-2005, ἔκδοση Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου ἀκολουθίες Σεπτεμβρίου-Ἰουλίου). Ὁ ὑπὸ ἔκδοση δέκατος τόμος θὰ περιλαμβάνει τὶς ἀκολουθίες τοῦ μηνὸς Αὐγούστου. Βλ. καὶ Ι. Φουντούλης, *Κληρονομία* 27 (1995) 370-372 καὶ 29 (1997) 395-397 (βιβλιοκρισίες).

⁶² Θ. Δετοράκης, «Ἡ Bibliotheca Hagiographica Neograeca. Ἐνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης», *Οἱ ἥρωες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*.

Ἡ μεγάλη συλλογὴ ἀκολουθιῶν τῆς Ντόρης Παπαστράτου (ἑξακόσιες ἐξήντα πέντε φυλλάδες καὶ σύμμικτοι τόμοι) ἀποτελεῖ ἀξιολογότατο δεῖγμα ἑνὸς ὕλικου πού, ὅπως ἀναλύθηκε ἀνωτέρω, μολονότι ἔχει βιβλιογραφηθεῖ πρὶν ὀγδόντα χρόνια, παραμένει ἀκόμη διάσπαρτο καὶ τὶς περισσότερες φορές δυσεύρετο. Ἡ περιγραφὴ τῆς συλλογῆς ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μιὰ νέα βιβλιογραφία. Δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴ Βιβλιογραφία τοῦ L. Petit, οὔτε τὶς προσθήκες πού ἔγιναν σὲ αὐτήν, ἐφόσον ἀπὸ τὴ φύση τῆς δὲν διεκδικεῖ τὰ εὖσημα πληρότητας. Καὶ οἱ περιγραφές τῶν ἀκολουθιῶν δὲν ἀχρηστεύουν ἀλλὰ συμπληρώνουν τὶς προηγούμενες. Ἐτσι, κατὰ τὴν καταγραφὴ τοῦ περιεχομένου δίδεται ἰδιαίτερο βάρος στὸ ἐξοβελισμένο καὶ παραμελημένο ὡς τώρα ὕμνολογικό τους περιεχόμενο, χωρὶς νὰ παραβλέπονται καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Καὶ τοῦτο γιατί ὁ ἴδιος ὁ ὅρος ἀκολουθία παραπέμπει αὐτόματα σὲ μιὰ θρησκευτικὴ ἐκδήλωση πού συντελεῖται μέσα στὸν ναό, συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴ λατρεία καί, ἐνταγμένη στὸν ἐτήσιο λειτουργικὸ κύκλο τῆς Ἐκκλησίας, ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ὕμνολογήσει τὸν ἅγιο τὴν ἡμέρα πού τελεῖται ἡ μνήμη του. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα (ἐκτενὴς Βίος ἢ συναξάριο, διήγησις κλπ.), μολονότι εἶναι οἱ βασικὲς πηγές ἀπὸ ὅπου ὁ ὕμνογράφος ἀντλεῖ τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ἀκολουθίας του, στὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ ἔρχονται σὲ δεύτερη μοῖρα. Στὴ λατρευτικὴ σύναξη ὁ ἅγιος τιμᾶται πρωταρχικὰ μὲ ποιητικὰ κείμενα παρὰ μὲ τὸν πεζὸ λόγο. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ παρουσίαση τῆς συλλογῆς ἀποτελεῖ συμβολὴ γιὰ μιὰ νέα βιβλιογραφησὴ τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ βιβλιακοῦ ὕλικου.

Στὶς ἑξακόσιες ἐξήντα πέντε φυλλάδες καὶ σύμμικτους τόμους καταγράφονται τὰ ποιητικὰ κείμενα (κυρίως οἱ κανόνες) τῶν ἀκολουθιῶν γιὰ τριακόσια ἐνενήντα τέσσερα ἱερὰ πρόσωπα (γιὰ τριακόσιους σαράντα ὀκτὼ ἁγίους, γιὰ ἑπτὰ ἑορτὲς τοῦ δεσποτικοῦ κύκλου καὶ γιὰ τριάντα ἐννέα ἑορτὲς τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέντε ἀφοροῦν ἑορτὲς τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου καὶ τριάντα τέσσερις ἑορ-

Οἱ νέοι ἅγιοι, 8^{ος}-16^{ος} αἰώνας, Ἀθήνα 2004, 369-373 (Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Διεθνὴ σύμπόσια 15).

τὲς εἰς ἀνάμνησιν θαυμάτων εἰκόνων τῆς Θεοτόκου).⁶³ Ταυτόχρονα ἀναδεικνύονται τὰ ὀνόματα ἑκατὸν ὀγδόντα ἔξι ὕμνογράφων, ἐφόσον τὰ περισσότερα ὕμνολογικὰ κείμενα εἶναι ἔργα ἐπώνυμων ποιητῶν. Ἡ συμβολὴ γιὰ τὴ γνώση τῶν συνθέσεων τῶν βυζαντινῶν ὕμνογράφων ποὺ ἀριθμητικὰ εἶναι οἱ λιγότεροι, ὅπως π.χ. ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ Ἰωσήφ Ὑμνογράφος καὶ ὁ Κοσμάς ὁ Μελωδός, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἰδιαίτερα σημαντική. Εἶναι γνωστοὶ ποιητές, τὸ ἔργο τους ἔχει μελετηθεῖ ἱκανοποιητικὰ καὶ ἀφορᾷ κυρίως ἀκολουθίες παλαιῶν ἁγίων ποὺ περιέχονται στὰ Μηναῖα. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποκάλυψη τῶν πολυἀριθμῶν μεταβυζαντινῶν καὶ νεώτερων ὕμνογράφων, ποὺ μὲ ἐξάιρεση εὐἀριθμούς παραγωγικοὺς ποιητές, ὅπως π.χ. οἱ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, Νικηφόρος ὁ Χίος, Νικόδημος Ἀγιορείτης καὶ Σεραφεῖμ Βυζάντιος, ἔχουν συνθέσει μία ἢ τὸ πολὺ δύο ἀκολουθίες. Εἶναι συνήθως κληρικοὶ ἢ σπανιότερα λαϊκοὶ ὕμνογράφοι, μὲ τοπικὴ ἐμβέλεια, ποὺ συγγράφουν τὴν ἀκολουθία ἐνὸς συντοπίτη ἢ συμμοναστῇ ἁγίου ἢ νεομάρτυρα. Δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ὕμνολογοῦν πρόσωπα σύγχρονα, τὰ ὁποῖα ἔζησαν οἱ ἴδιοι, ἢ ἦταν παρόντες στὸ μαρτύριό τους. Συνθέτουν τὴν ἀκολουθία ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποδημία τους μὲ σκοπὸ νὰ ἀναδείξουν τὴν ἁγιότητά τους. Τὰ κείμενά τους εἶναι πολλὲς φορὲς ποιητικὰ ἄτεχνα, ὥστόσο ἀποπνέουν τὴ συλλογικὴ συναισθηματικὴ φόρτιση τῆς τοπικῆς κοινωνίας ποὺ ζεῖ καὶ ἐπιδιώκει τὴ γένεση ἐνὸς νέου ἁγίου, σύγχρονου καὶ οἰκείου ἱστορικοῦ προσώπου.

Ἡ συλλογὴ περιέχει καὶ ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀκολουθιῶν ποὺ συντέθηκαν ἀπὸ ὕμνογράφους ποὺ ἐμφανίσθηκαν λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Γερασίμου μο-

⁶³ Γιὰ τὶς ἐπωνυμίες τῆς Θεοτόκου καὶ ἀντίστοιχες λατρευόμενες εἰκόνες βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ἡ λατρεία τῆς Παναγίας στὴ Στεριανή Ελλάδα, Γ': Πελοπόννησος, Στερεὰ Ελλάδα, Ἡπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Αθήνα 1993· Θ. Μαρινάκης, «Παναγίες» θαυματουργές, Θεσσαλονίκη 1997⁴. Βλ. σποραδικὰ στὰ Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, καὶ Χρυσάνθη Μπαλτογιάννη, *Εἰκόνες Μήτηρ Θεοῦ*, Αθήνα 1994.

ναχοῦ Μικραγιαννανίτου, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε μὲ τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου ὑμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.⁶⁴ Μὲ τὴν πληθωρική συγγραφικὴ παραγωγή του, ἡ σύνθεση ἀκολουθιῶν γιὰ νέους ἀλλὰ καὶ παλαιούς ἀγίους λαμβάνει ἐκρηκτικὴ μορφή. Συνθέτοντας καὶ ἐκδίδοντας συνεχῶς ἀκολουθίες ὡς τὴν ἀποδημία του (1991), στάθηκε ἴσως ἡ κύρια ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἄλλων σύγχρονων ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν ποὺ ἀσχολοῦνται συστηματικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ ἀκολουθιῶν. Μνημονεύω ἐνδεικτικὰ τοὺς παραγωγικότερους, τὸν μητροπολίτη Μηθύμνης Ἰάκωβο Μαλλιάρῳ (1965-1984)⁶⁵ καὶ τοὺς Χ. Μπούσια καὶ ἱερομόναχο Ἀθανάσιο Σιμωνοπετρίτη, ὑμνογράφο τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι συνεχίζουν ἀκόμη τὴ σύνθεση ὑμνογραφικῶν κειμένων.⁶⁶

Ἡ μεγάλη σὲ ὄγκο συγγραφικὴ παραγωγή τῶν σύγχρονων ὑμνογράφων ἀσφαλῶς ἀναβιώνει τὴ λαμπρὴ παράδοση τῆς βυζαντινῆς ποίησης. Ἀπὸ τὸ ἔργο τους δὲν λείπει τὸ ταλέντο, ἡ ἔμπνευση καὶ ἡ

⁶⁴ Γεράσιμος μοναχὸς ὁ Μικραγιαννανίτης, *Μία τεσσαρακονταετία ὑμνογραφικῆς διακονίας*, ἥτοι κατάλογος ἐκδομένων καὶ ἀνεκδότων ἀκολουθιῶν καὶ κανόνων αὐτοῦ (1930-1970), Ἀθήνα 1971· γιὰ τὸν Γεράσιμο καὶ τὰ χειρόγραφα του βλ. Γ. Χρυσστόμου, *Ὁ ὑμνογράφος Γεράσιμος μοναχὸς Μικραγιαννανίτης καὶ οἱ ἀκολουθίες του σὲ ἀγίους τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997· ὁ ἴδιος, *Τὸ ἔργον τοῦ ὑμνογράφου Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου. Εἰσαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1997. Στὸν ἴδιο εἶναι ἀφιερωμένα τὰ Πρακτικὰ Συμποσίου ποὺ ἔλαβε χώρα στὴ Βέροια (*Ὑμνήτωρ, Τόμος ἀναμνηστήριος Γέροντος Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου*, Βέροια 2001). Γιὰ ἀποτίμησιν τοῦ ἔργου του βλ. Π. Πάσχος, «“Ὑμνηπὸλος ἐράσιμος”». Ὁ ὑμνογράφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Γεράσιμος Μοναχὸς Μικραγιαννανίτης», *Θεολογία* 60 (1989) 336-385. Βλ. καὶ Π. Πάσχος, *Ὑμνογραφία καὶ ὑμνογράφοι στὸ “Ἅγιον Ὅρος, Ἅγιον Ὅρος, Φύση – Λατρεία – Τέχνη*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, 216-218.

⁶⁵ Πλήρῃ ἐργογραφία του βλ. Μητροπολίτης Μηθύμνης Ἰάκωβος [Μαλλιάρῳ], *Τὰ ἐκδοθέντα ἔργα μου*, Μυτιλήνη 1984 (μεταθανάτια ἐκδόσις μὲ τὴν ἐπιμέλεια ἀρχιμ. Νικοδήμου Παυλόπουλου).

⁶⁶ Π. Πάσχος, «Ἐνας ὑμνογράφος τῆς ἐκκλησίας μας, Χαράλαμπος Μ. Μπούσιος», *Ἀντιπελάροισις, Τόμος τιμητικὸς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κίπρον κ.κ. Χρυσόστομον ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ διακονίας*, Λευκωσία 1993, 465-478· γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Σιμωνοπετρίτη βλ. Πάσχος, *Ὑμνογραφία καὶ ὑμνογράφοι στὸ “Ἅγιον Ὅρος*, 219-220.

πρωτοτυπία, ὅση ἐπιτρέπεται νὰ ἐκδηλωθεῖ μέσα στὰ καθορισμένα πλαίσια συγγραφῆς μιᾶς ἀκολουθίας. Ὡστόσο, ἡ θεματολογία τῶν συνθέσεών τους ἀναφέρεται, σὲ πολὺ μεγάλο ποσοστό, σὲ νέους ἀγίους καὶ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τῶν πολλῶν μεταβυζαντινῶν καὶ νεώτερων ὕμνογράφων «τοπικῆς» ἐμβέλειας, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγή κυκλοφόρησε σὲ παλαιές καὶ δυσεύρετες σήμερα φυλλάδες ἢ παραμένει ἀνέκδοτη. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια ἀξιόλογα ποιητικὰ ἔργα, γραμμένα μὲ αὐθορμητισμό, νὰ παραδίδονται στὴ λήθη ἢ νὰ ἀγνοοῦνται. Ἔτσι πολὺ συχνὰ παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς συγγραφῆς, ἔκδοσης καὶ εἰσαγωγῆς στὴ λατρεία νέων ἀκολουθιῶν, ἐνῶ ὑπάρχουν οἱ παλαιές ποὺ διατηρήθηκαν σὲ λειτουργικὴ χρῆση ἴσως γιὰ αἰῶνες. Ἡ ἀνάδειξή τους μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς Συλλογῆς πιθανὸν νὰ συμβάλει στὴν ἐπαναχρησιμοποίησή τους στὴ λατρευτικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ περιγραφή τῆς Συλλογῆς τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Ντόρης Παπαστράτου, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στήν Εἰσαγωγή, συμπληρώνει ἀλλά δὲν ὑποκαθιστᾷ τὸ ἔργο τοῦ Louis Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques* (Bruxelles 1926). Γιά τὸ παρὸν ἔργο μάλιστα στάθηκε ἰδιαίτερα χρήσιμη, ἐφόσον στήν ταξινόμηση τοῦ ὕλικου ἀκολουθήθηκε ὡς πρότυπο ἡ κατάταξη ποὺ ἀκολούθησε ὁ ἴδιος στὸ ἀνωτέρω ἔργο.

Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐντύπων - Ἀκολουθιῶν ἔγινε ἀλφαβητικὰ κατὰ ἀγίους καὶ ἐορτές. Στὸ λῆμμα κάθε ἀγίου ἡ ταξινόμηση τῶν Ἀκολουθιῶν εἶναι χρονολογική, μὲ τὰ ἀχρονολόγητα ἐντυπα νὰ ἔπονται. Στὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ ἐντυπο περιέχει περισσότερες τῆς μιᾶς ἀκολουθίες (ἕως τρεῖς), ἡ μία ἀκολουθία ἀφιερωμένη σὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς ἀγίου, περιλαμβάνεται στὸ λῆμμα τοῦ πρώτου ἀγίου ἢ τῆς πρώτης ἐορτῆς ποὺ ἀναφέρεται στὸν τίτλο. Εὐάριθμα ἐντυπα ποὺ περιέχουν περισσότερες ἀπὸ τρεῖς ἀκολουθίες δὲν ἐντάχθηκαν στήν ἀνωτέρω ταξινόμηση, ἀλλὰ ἀποτελέσαν ἰδιαίτερη κατηγορία, τὰ Σύμμικτα. Στὶς Ἀκολουθίες ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴ Θεοτόκο προηγοῦνται τὰ γενικά ἔργα (Θεοτοκάρια, Παρακλητικὸς Κανόνας), ἀκολουθοῦν αὐτὲς τῶν καθιερωμένων θεομητορικῶν ἐορτῶν (Γενέσιον, Εὐαγγελισμός, Κοίμησις) καὶ ἔπονται οἱ Ἀκολουθίες στὴ Θεοτόκο μὲ κάποια ἐπωνυμία, ποὺ σχεδὸν κατὰ κανόνα ἀναφέρονται σὲ ἀντίστοιχες τιμώμενες εἰκόνες.

Στὴν περιγραφή κάθε ἐντύπου ἀκολουθήθηκε ἡ ἐξῆς σειρά. Πρῶτα τίθεται στὸ περιθώριο ἡ χρονολογία τῆς ἐκδόσης ὅπως αὐτὴ ἀναγράφεται στὴ σελίδα τίτλου. Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἡ χρονολόγηση τῆς ἐκδόσης γίνεται ἔμμεσα γνωστὴ ἀπὸ κάποια ἀναγραφή ἐντὸς τοῦ κειμένου, τότε ἡ χρονολογία βρίσκεται σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες. Στὰ ἐντυπα ποὺ δὲν στάθηκε δυνατὴ ἡ χρονολόγηση τῆς ἐκδόσεώς τους τίθεται ἡ ἐνδειξη χ.χ.: αὐτὰ βρίσκονται στὸ τέλος τῆς χρονολογικῆς κατάταξης τῶν Ἀκολουθιῶν στὸν ἴδιο ἄγιο ἢ τὴν ἴδια ἐορτή. Σὲ μιὰ κατὰ προσέγγιση χρονολογικὴ σειρά τοποθετοῦνται

ἐφόσον διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ ἔκδοσις προηγεῖται ἢ ἔπεται κάποιας ἀλλῆς χρονολογημένης.

Ἀκολουθεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἐντύπου ὅπως αὐτὸς ἀναγράφεται στὴ σελίδα τίτλου. Ἡ ἀναγραφὴ γίνεται κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Petit μὲ πεζὰ γράμματα καὶ μὲ σύγχρονη στίξη. Διατηροῦνται μόνο τὰ ὀρθογραφικὰ ἢ τυπογραφικὰ λάθη, ὅπως ἐμφανίζονται στὸ ἔντυπο τῆς Συλλογῆς. Ὅταν τὸ ἔντυπο εἶναι ἀκέφαλο ἀλλὰ ἡ ἔκδοσις εἶναι γνωστὴ καὶ ἔχει ἤδη βιβλιογραφηθεῖ, ὁ τίτλος μεταφέρεται ἀπὸ τὴ βιβλιογραφημένη ἔκδοσις καὶ τίθεται σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες.

Στὴ συνέχεια γίνεται σύντομη βιβλιογραφικὴ περιγραφὴ τοῦ ἐντύπου: σχῆμα, ἀριθμὸς σελίδων, ὕπαρξις χαρακτηριστικῶν κλπ. Γιὰ τὸ σχῆμα χρησιμοποιήθηκε τὸ σύστημα τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ ΕΙΕ γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τῶν ἑκατοστῶν τοῦ ὕψους τῶν ἐντύπων σὲ ἀνάλογο σχῆμα. Ἔτσι, ἀπὸ 10 ἕως 14,5 ἑκατοστὰ θεωρεῖται 24^ο σχῆμα, ἀπὸ 15 ἕως 19,5 ἑκατοστὰ 16^ο, ἀπὸ 20 ἕως 27,5 ἑκατοστὰ 8^ο, ἀπὸ 28 ἕως 37,5 ἑκατοστὰ 4^ο καὶ πάνω ἀπὸ 38 ἑκατοστὰ φύλλο (folio). Στὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων ἐπισημαίνεται ἂν ὑπάρχουν λευκὲς ἢ χωρὶς ἀρίθμηση σελίδες. Ἡ ὕπαρξις χαρακτηριστικῶν ἐπισημαίνεται κατὰ περίπτωσιν ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητά τους. Δηλώνεται ἂν τὸ ἔντυπο εἶναι ἀκέφαλο, κολοβὸ ἢ ἐλλιπές. Ἀναγράφεται, ἐπίσης, ἂν εἶναι συσταχωμένο μὲ ἄλλο.

Ὅπως τονίστηκε στὴν Εἰσαγωγὴ, κατὰ τὴν περιγραφὴ τῶν Ἀκολουθιῶν δίνεται, κατὰ πρῶτο λόγο, ἔμφασις στὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνο-γραφικοῦ περιεχομένου καὶ κατὰ δεύτερον στὴν ἐπισήμανσιν τοῦ ἀγιολογικοῦ περιεχομένου. Ἔτσι, καταγράφονται οἱ ἀκολουθίες, οἱ κανόνες, τὰ ἐγκώμια, οἱ κδ' οἴκοι, οἱ Βίοι, τὰ συναξάρια, οἱ λόγοι ἢ ὁμιλίαι, τὰ ἐπιγράμματα. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἐπισημαίνονται καὶ κάποια ἔργα ποὺ θεωροῦνται σημαντικὰ ἐξαιτίας εἴτε τοῦ περιεχομένου τους εἴτε τοῦ συγγραφέα τους.

Στὴν περιγραφὴ τῶν Ἀκολουθιῶν ἀναγράφεται ὁ τίτλος καὶ ὁ ποιητής, ἂν εἶναι γνωστός. Ἰδιαίτερον βάρος δόθηκε στὴν καταγραφὴ τῶν κανόνων, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας. Στούς κανόνες ἐπισημαίνεται ἡ ἀρχὴ (incipit), ἡ ἀκροστιχίδα, ἂν ὑπάρχει, ὁ ἦχος καὶ ὁ εἰρμός καθὼς καὶ ὁ ποιητής. Ὅταν κάποιο

ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς περιγραφῆς (π.χ. ἀκροστιχίδα, ποιητῆς) δὲν δηλώνεται στὸ ἔντυπο, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ εἴτε ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία εἴτε ἀπὸ προσωπικὴ ἔρευνα, τίθεται σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες. Σημειώνονται ἐπιπλέον οἱ κανόνες ποὺ θεωροῦνται ἀνέκδοτοι ἢ ἄγνωστοι μέχρι σήμερα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κανόνες καταγράφονται καὶ ἄλλες κατηγορίες ὕμνων ὅπως τὰ ἐγκώμια, καὶ οἱ κδ' οἴκοι κατ' ἀλφάβητον. Ὡς ἐγκώμια θεωροῦνται τὰ συστήματα τροπαρίων ποὺ εἶναι γνωστὰ καὶ ὡς μεγαλυνάρια, εὐλογητάρια ἢ ἐπιτάφιοι. Καὶ ἐδῶ ἐπισημαίνεται ἡ ἀρχή, ἡ ἀκροστιχίδα καὶ ὁ ποιητῆς τους. Οἱ χαιρετισμοί, οἱ ἀκάθιστοι καὶ τὰ κοντάκια τίθενται κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο κδ' οἴκοι κατ' ἀλφάβητον. Παρατίθεται ἡ ἀρχὴ τοῦ κοντακίου (προοιμίου) καὶ τοῦ πρώτου οἴκου, καὶ ὁ ποιητῆς.

Στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα (Βίος, ἐγκώμιο, συναξάριο, λόγος, ὁμιλία) ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας καὶ ἡ ἀρχὴ τους. "Ὅπου τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν, σημειώνονται οἱ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις στὰ ἔργα τοῦ Fr. Halkin (*Bibliotheca Hagiographica Graeca*, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*). "Ὅταν τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα παραδίδονται σὲ παράφραση, ἐπιχειρεῖται ἡ ἐπισήμανση τοῦ πρωτοτύπου. Στὰ ἐπιγράμματα ἀναγράφεται ἡ ἀρχή, ὁ ποιητῆς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στίχων τους.

Στὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση, στὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῶν Ἀκολουθιῶν, προηγοῦνται οἱ παραπομπὲς σὲ βιβλιογραφίες ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ Ἀκολουθίες (Petit, Εὐστρατιάδης, Χρυσοχοϊδης). Ἐπονται οἱ παραπομπὲς στὶς γενικὲς ἐλληνικὲς βιβλιογραφίες καὶ τέλος οἱ παραπομπὲς σὲ μελέτες καὶ ἄρθρα ὅπου βιβλιογραφοῦνται συστηματικὰ ὁμοειδεῖς κατηγορίες Ἀκολουθιῶν.

Ἡ περιγραφὴ τῶν περιεχομένων μιᾶς Ἀκολουθίας παραλείπεται ὅταν ἀποτελεῖ ἀνατύπωση προηγούμενης ἔκδοσης ποὺ ὑπάρχει ἤδη στὴ συλλογή. Σὲ περίπτωσι ὅμως ποὺ στὴν ἀνατύπωση ἔχουν τυχὸν προστεθεῖ ἐπιπλέον κείμενα ἀγιολογικοῦ καὶ ὕμνογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος, αὐτὰ καταγράφονται, ἐνῶ γιὰ τὰ γνωστὰ γίνεται παραπομπὴ στὴν παλαιότερη ἔκδοσι.

Γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν μελετητῶν καὶ τὴν εὐκολότερη χρῆση

τοῦ Καταλόγου, μετὰ τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῶν ἐντύπων, ἐπισυνάπτονται τρία εὐρετήρια: τῶν ἀρχῶν τῶν κανόνων, τῶν ἀγίων καὶ τῶν ἑορτῶν, καθὼς καὶ τῶν ὕμνογράφων. Στὸ Εὐρετήριο τῶν ἀρχῶν τῶν κανόνων ἀκολουθεῖται ἀπόλυτη ἀλφαβητική σειρά. Στὸ Εὐρετήριο τῶν ἀγίων τίθενται σὲ ἀπόλυτη ἀλφαβητική σειρά τὰ ὀνόματα τῶν ἀγίων καὶ τῶν ἑορτῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο. Σὲ περίπτωση ποὺ μιὰ ἀκολουθία εἶναι ἀφιερωμένη σὲ περισσότερους τοῦ ἑνὸς ἀγίου (συνηθέστατα μάρτυρες), τὰ ὀνόματά τους δὲν διασπῶνται στὸ εὐρετήριο. Εὐρετηριάζονται σύμφωνα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου ποὺ τίθεται πρῶτο στὴν ἀκολουθία καὶ ἔχει παγιωθεῖ νὰ προηγεῖται στὴ συναξαριακὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος, στὸ Εὐρετήριο τῶν ὕμνογράφων τὰ ὀνόματα τίθενται ἀλφαβητικά ὅπως αὐτὰ παραδίδονται στὰ ἐντυπα τῶν Ἀκολουθιῶν. Πιθανὸν ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα νὰ ἀνασχευάσει τὶς τυχὸν λανθασμένες ἀποδόσεις. Στὴν περίπτωση τῶν ἀνώνυμων συνθέσεων, στὸ Εὐρετήριο τῶν ὕμνογράφων περιλαμβάνονται καὶ τὰ ὀνόματα ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ταυτισθεῖ στὴ βιβλιογραφία ἢ προέκυψαν κατὰ τὴν παρούσα ἔρευνα.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ABHG: Fr. Halkin, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, [Subsidia Hagiographica 47], Bruxelles 1969.
- Ἀραμπατζής: Χρ. Ἀραμπατζής, *Ἀθανάσιον τοῦ Παρίου βιβλιογραφικά*, Ἐκδόσεις «Ἱερὸν Προσκύνημα Παναγίας Ἐκατονταπυλιανῆς Πάρου», Θεσσαλονίκη 1998.
- BHG: Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 8a], Bruxelles 1957 (φωτοτυπική ἀνατύπωση 1986).
- Βολουδάκης: Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ Παλαμᾶ, ἥτις ποιηθεῖσα μὲν ὑπὸ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, κριτικῶς δὲ ἀποκατασταθεῖσα ὑπὸ τοῦ διακόνου Βασιλείου Ε. Βολουδάκη, Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδίδεται πλήρης εἰς τὰς ἐκδόσεις Ἀθῶς, ἐν Πειραιεῖ 1978.
- Βρανούση: Ἐρα Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτρῳ Μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, [Δωδεκανησιακὴ Ἱστορικὴ καὶ Λογογραφικὴ Ἑταιρεία. Αὐτοτελεῖς Δημοσιεύματα ἀριθ. 2], Ἀθήναι 1966.
- Getov: D. Getov, Incipitarius for the apparently unedited liturgical canons, as contained in the greek manuscripts kept in Bulgarian Libraries, *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata* III s. 1 (2004) 93-114.
- Γκίνης – Μέζας: Δ. Γκίνης – Β. Μέζας († 1937), *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου ὀλίποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει*, τ. Α'-Γ', [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 11], ἐν Ἀθῆναις 1939-1957.
- Γλαβίνας, Ὅσιος Νικάνορας: Ἀπ. Γλαβίνας, Ὁ ὅσιος Νικάνορας, ἕως Θεσσαλονικέας ἰδρυτῆς μονῆς († 7 Αὐγούστου 1549), Κατερίνη 1993.
- Δρόσος: Ν. Δρόσος, Ἀγιορεῖται ὁσιομάρτυρες Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λαρίσης, Ἀθήναι 1999.
- ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1924 κ.έ.
- Εὐστρατιάδης: Σ. Εὐστρατιάδης, «Ἀγιολογικά. Βιβλιογραφία τῶν ἀκολουθιῶν», ΕΕΒΣ Θ' (1932) 80-122.
- Ζαχαρός: Ἀπ. Ζαχαρός, Ὁ Ἅγιος Νεομάρτυς Ἀπόστολος ὁ Νέος, Κατερίνη 2004.
- Ἡλιού: Φ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, τόμος πρῶτος 1801-1818, Ἀθήνα 1997.
- Ἡλιού – Πολέμη: Φ. Ἡλιού – Πόπη Πολέμη, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτικὴ ἀναγραφή*, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 2006.

- Κωστούλα: Δέσποινα Κωστούλα, Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής. Συμβολή στὴ μελέτῃ τοῦ ἔργου του, Διδακτορικὴ Διατριβή, [Ἔρευνες στὴ Νέα Ἑλληνικὴ Φιλολογία 6], Ἰωάννινα 1983.
- Λαδᾶς - Χατζηδῆμος Α': Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970.
- Λαδᾶς - Χατζηδῆμος Β': Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, Ἀθήνα 1973.
- Λαδᾶς - Χατζηδῆμος Γ': Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στοῦ δέκατο ὀγδοῦ αἰῶνα, [Προσθήκες, διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Émile Legrand, Louis Petit καὶ Hubert Pernot], Ἀθήνα 1964.
- Λάμπας: Κ. Λάμπας, «Τὰ προσκυνητήρια τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984) 80-125.
- Legrand XVII: É. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par de grecs au dix-septième siècle*, t. II, Paris 1894.
- Legrand XVIII: É. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par de grecs au dix-huitième siècle*, t. I-II, Paris 1918, 1928.
- Μανάφης - Καλαμάκης - Μούσουρας: Κ. Μανάφης - Δ. Καλαμάκης - Δ. Μούσουρας, «Χειρόγραφος παράδοσις, ἐκδόσεις καὶ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς ἀκολουθίας καὶ τὸν βίον τοῦ ἁγίου Διονυσίου, ἀρχιεπισκόπου Αἰγίνης τοῦ ἐκ Ζακύνθου», Ἀνάπτυο ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἅγιοι καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθος» (Ζάκυνθος 6-9 Νοεμβρίου 1997), τ. Β', Ἀθήνα 1999, σ. 107-150.
- Μανούσακας: Μ. Μανούσακας, «Ἡ “Περιγραφὴ” τοῦ Σινᾶ καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996) 29-43.
- NABHG: Fr. Halkin, *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, [Subsidia Hagiographica 65], Bruxelles 1984.
- Νικολόπουλος: Π. Νικολόπουλος, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστάσις τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου», *Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικοδήμον Ἀγιορείτου τοῦ Ναξίου Πνευματικὴ Μαρτυρία»* (Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993), [Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν Ις'] (1996-2000)], Ἀθήνα 2000, σ. 361-667.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα»: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα», *Byzantinische Zeitschrift* 8 (1899) 66-81.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μᾶρκος Εὐγενικός»: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», *Byzantinische Zeitschrift* 11 (1902) 50-69.
- Παπαδόπουλος ΒΙ: Θ. Παπαδόπουλος, Ἰονικὴ Βιβλιογραφία. *Bibliographie Ionienne 16ος-19ος αἰῶνας. Ἀνακατάταξη - Προσθήκες - Βιβλιοθήκες*, τ. Β', 1851-1880, Ἀθήνα 2000.

- Παπαχρηστοπούλου: 'Ελένη Παπαχρηστοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἁσματικῶν κανόνων seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Orientis Christiani*, I. Κανόνες Μηνάϊων, [Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων 62], Ἀθήναι 1996.
- Πασχαλίδης, «Ἅγιος Σεραφεῖμ»: Σ. Πασχαλίδης, «Προσθήκες, διορθώσεις καὶ σχόλια στὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης – Τμήμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας* 8 (2002) 103-127.
- Περδίκη: Σπ. Περδίκη, «Βιβλιογραφία Ἱερᾶς Μονῆς Κόκκων», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κόκκων* 2 (1993) 463-521.
- Petit: L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926.
- Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης: Πορφύριος μοναχὸς Σιμωνοπετρίτης, «Ὑμνολογήματα πρὸς τὸν ὁσιο Ἀντώνιο τὸ νέον», *Ἀγιόρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίσσα, Θεσσαλονίκη* 2001, σ. 433-442.
- Salaville – Dalleggio: S. Salaville – E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, t. I 1584-1850, Athènes 1958.
- Σκουβαρᾶς: Β. Σκουβαρᾶς, «Τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλεξ. Μωραΐτιδῆ (μὲ ἀνεκδοτὰ φιλολογικὰ καὶ μουσικὰ κείμενα)», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7 (1960) 162-272.
- Σοφινός, «Ἅγιος Ἀχιλλεῖος»: Δ. Σοφινός, «Ὁ ἅγιος Ἀχιλλεῖος Λαρίσης. Ὁ ἀρχικὸς ἀνεκδότος βίος (Θ' αἰ.) καὶ ἡ μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ' αἰ.) – Ἀνεκδοτὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα (Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 3 (1990) 97-213.
- Σοφινός, «Ἅγιος Βησσαρίων»: Δ. Σοφινός, «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων, μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτίτορας τῆς Μονῆς Δουσίου. Ἀνεκδοτὰ ἀγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992) 177-282.
- Σοφινός, Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίῃ: Δ. Σοφινός, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίῃ: ἀνεκδοτὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Γ' αἶων), *Διδακτορικὴ Διατριβή*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπλόου 22], ἐν Ἀθήναις 1972.
- Στουπάκης: Ν. Στουπάκης, *Γεώργιος Κορέσιος (1570 ci.-1659/60). Ἡ ζωὴ, τὸ ἔργο του καὶ οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς του*, Νίκος 2000.
- Στρατηγόπουλος, «Ἅσματικοὶ κανόνες»: Δ. Στρατηγόπουλος, «Ἀνεκδοτὰ βυζαντινοὶ ἁσματικοὶ κανόνες. Διορθώσεις καὶ Προσθήκες», *Βυζαντινὰ* 20 (1999) 253-266.
- Στρατηγόπουλος, «Ὑμνογραφικὰ νεομαρτύρων»: Δ. Στρατηγόπουλος, «Ὑμνογρα-

φικά νεομαρτύρων καὶ ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου τοῦ Ὑδραίου», *Πρακτικά Διορθοδόξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος – Νεομάρτυρες προάγγελοι τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους»* (Ὑδρα 10-14 Νοεμβρίου 2000), σ. 175-201 (ὕπὸ ἐκτύπωση).

Συκουτρῆς: Ι. Συκουτρῆς, *Desiderata Cypria*. «Κυπριακὴ Ἀγιογραφία», *Κυπριακὰ Χρονικά Β'* (1924) 47-59, 234-245.

Τζιβάρα: Παναγιώτα Τζιβάρα, «Τὸ “Ὑμνολογίδιον” τοῦ Νικολάου Τριαντάφυλλου (1724). Ἡ ἱστορία μιᾶς ἔκδοσης», *Πρακτικά ΚΓ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου* (24, 25, 26 Μαΐου 2002), Θεσσαλονίκη 2003, σ. 137-152.

Τσίτσας: Α. Χ. Τσίτσας, «Ὑμνογραφικὰ καὶ βιογραφικὰ τοῦ ἱεροῦ Σπυρίδωνος», *Σπυρίδων ὁ Τριμυθούντος, πατὴρ καὶ προστάτης Κερκύρας. Τόμος ἀναμνηστικὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τῆς 17ης ἐκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς γεννήσεως Αὐτοῦ 270-1970*, Ἀθῆναι 1970, σ. 111-171.

Τωμαδάκης, «Κυπριακὴ Ἀγιολογία»: Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἀγιολογικὰ καὶ Ὑμνολογικὰ Δ'. Ἡ Κυπριακὴ Ἀγιολογία καὶ Ὑμνογραφία ἐν σχέσει πρὸς τὰς Κυπριακὰς Ἀκολουθίας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΜΣ'* (1983-1984) 189-278.

Τωμαδάκης, «Θεοκτίστη ἡ Λεσβία»: Ν. Β. Τωμαδάκης, «Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐορτῆς τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγή τῆς ἐορτῆς εἰς τὸ ἐορτολόγιον», *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινά*, τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1978, σ. 122-130 [= *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Α', 1964, σ. 108-116].

Χρυσοστόμου: Γ. Χρυσοστόμου, «Βιβλιογραφία εἰς ἀκολουθίας νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 565-588.

Χρυσοχοΐδης: Κρ. Χρυσοχοΐδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐλληνικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ L. Petit», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 12 (1975) 195-211.